

براهیم سیدافزاد

چکیده مقالات

پنجمین همایش دوسالانه بین‌المللی

خلیج فارس: تاریخ، فرهنگ و تمدن

با تأکید بر «فرهنگ و فنون دریانوردی»

استادرات نگارستان اندیشه

تهران ۱۴۰۴

چکیده مقالات

پنجمین همایش دوسالانه بین‌المللی

خلیج فارس؛ تاریخ، فرهنگ و تمدن

با تأکید بر «فرهنگ و فنون دریانوردی»

به کوشش: فرج‌الله احمدی، منصور صفت‌گل،

محمدباقر وثوقی، یاسر قزوینی حائری،

گودرز رشتیانی، فرشته کاظم‌پور

ناشر: نگارستان اندیشه

نوبت چاپ: اول، ۱۴۰۴

چاپ و صحافی: درسین

مسئولیت محتوایی مقالات بر عهده نویسندگان است

حقوق معنوی اثر متعلق به دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه تهران است

نشانی ناشر: خ وحید نظری، بن‌بست فرزانه، شماره ۱۱، واحد ۳

تلفن: ۶۶۴۳۵۴۱۶ - ۶۶۴۳۵۴۲۲ - نمابر: ۶۶۴۳۵۴۲۲ - info@cins.ir - www.cins.ir

انتشارات نگارستان اندیشه

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

چکیده مقالات

پنجمین همایش دوسالانه بین‌المللی

خلیج فارس: تاریخ، فرهنگ و تمدن

با تأکید بر «فرهنگ و فنون دریاوردی»

گروه تاریخ دانشگاه تهران

اردیبهشت ۱۴۰۴

به کوشش:

فرج‌الله احمدی، منصور صفت گل، محمدباقر وثوقی

یاسر قزوینی حائری، گودرز رشتیانی، فرشته کاظم پور

اعضای کمیته علمی و اجرایی

پنجمین همایش بین‌المللی
خلیج فارس: تاریخ، فرهنگ و تمدن
با تأکید بر فرهنگ و فنون دریانوردی

رئیس همایش

- جواد اصغری، ریاست دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دبیران علمی

- فرج الله احمدی، دانشیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات دانشگاه تهران
- منصور صفت گل، استاد گروه تاریخ دانشکده ادبیات دانشگاه تهران
- محمد باقر وثوقی، استاد گروه تاریخ دانشکده ادبیات دانشگاه تهران

اعضای کمیته علمی

- شهرام یوسفی فر «دانشگاه تهران»
- نورالدین نعمتی «دانشگاه تهران»
- جورجو روتا «آکادمی علوم اتریش»
- جو یو چی «دانشگاه پکن»
- یینگجون لیو «دانشگاه پکن»
- وانگ ای دان «دانشگاه پکن»
- رسول جعفریان «دانشگاه تهران»
- عبدالرسول خیراندیش «دانشگاه شیراز»
- داریوش رحمانیان «دانشگاه تهران»
- روزبه زرین کوب «دانشگاه تهران»
- حسن زندیه «دانشگاه تهران»
- بهادر قیم «دانشگاه شهید چمران اهواز»

۸ ■ خلیج فارس: تاریخ، فرهنگ و تمدن با تأکید بر فرهنگ و فنون دریانوردی

- علی الریامی «دانشگاه سلطان قابوس عمان»
- خوزه کاتیا س «دانشگاه آلکانتیه اسپانیا»
- رابرت گلیو «دانشگاه آگزتر انگلستان»
- رودی متی «دانشگاه دلویر آمریکا»
- شهناز نجم آبادی «دانشگاه فرانکفورت آلمان»
- ماساشی هانادا «دانشگاه توکیو ژاپن»
- ادمند هرزیگ «دانشگاه آکسفورد انگلستان»
- غلامرضا امیرخانی «سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران»
- منصوره اتحادیه «دانشگاه تهران»
- رالف کاوتس «دانشگاه بن آلمان»
- عبدالودود سپاهی «دانشگاه ولایت، ایرانشهر»

دیران اجرایی

- یاسر قزوینی حائری، استادیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات دانشگاه تهران
- گودرز رشتیانی، معاونت آموزشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی

برنامه پنجمین همایش بین‌المللی
خلیج فارس: تاریخ، فرهنگ و تمدن

با تأکید بر فرهنگ و فنون دریانوردی

زمان برگزاری: دوشنبه ۲۲ اردیبهشت ۱۴۰۴ خورشیدی (۱۲ می ۲۰۲۵)

نشست اول، ۸/۳۰ - ۱۰/۱۵

هیأت رئیسه: رئیس نشست: دکتر فرج اله احمدی، دکتر منصوره اتحادیه،
دکتر عبدالرسول خیراندیش، دکتر منصور صفت گل

برنامه‌ها

تلاوت آیاتی از قرآن مجید: دکتر یاسر قزوینی حائری

پخش سرود ملی جمهوری اسلامی ایران

سخنرانی افتتاحیه رئیس دانشگاه: دکتر محمد حسین امید

سخنرانی افتتاحیه رئیس دانشکده: دکتر جواد اصغری

سخنرانی: دکتر منصوره اتحادیه

سخنرانی: دکتر عبدالرسول خیراندیش

سخنرانی: دکتر فرج اله احمدی

نشست دوم صبح، ۱۰/۳۰ - ۱۲

هیأت رئیسه: رئیس نشست: دکتر حمید کرمی پور، دکتر عبدالودود سپاهی،

دکتر محمد اسماعیل اسمعیلی جلودار، دکتر یاسر قزوینی حائری

سخنرانان

دکتر ایهاو چیو (چین)

دکتر علیرضا خلیفه زاده

دکتر بهادر قیم

دکتر روزبه زرین کوب

_____ نشست سوم، ۱۳/۳۰ - ۱۵/۱۵ _____

هیأت رئیسه: رئیس نشست: دکتر نورالدین نعمتی، دکتر روزبه
زرین کوب، دکتر عبدالله صفرزائی، دکتر غلامحسین نظامی

_____ سخنرانان _____

دکتر دنیز اگل (فرانسه)

دکتر کلثوم غضنفری

دکتر عبدالودود سپاهی

دکتر محمد اسماعیل اسمعیلی جلودار

دکتر غلامحسین نظامی

_____ نشست چهارم؛ ۱۵/۳۰ - ۱۷/۳۰ _____

هیأت رئیسه: رئیس نشست: دکتر کلثوم غضنفری، دکتر سجاد
دادفر، دکتر بهادر قیم

_____ سخنرانان _____

دکتر رالف کاوتس

دکتر عبدالله صفرزائی

دکتر سجاد دادفر

دکتر حسین بادامچی

_____ اختتامیه؛ ۱۷/۳۰ - ۱۸/۳۰ _____

فهرست چکیده‌های مقالات

«پنجمین همایش بین‌المللی خلیج فارس با تأکید بر فرهنگ و فنون دریانوردی»

- یادداشت رئیس دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران ۱۹
جواد اصغری
- پنجمین همایش بین‌المللی خلیج فارس با تأکید بر فرهنگ و فنون دریانوردی ۲۱
شهرام یوسفی‌فر
- رابطه ایران و انگلیس در بوشهر از خلال مکاتبات مقیم سیاسی و سرفنسل انگلستان با
حاکم در ۱۲۰۹ و ۱۳۲۱ ۲۵
منصوره اتحادیه
- گماش و تجارت قماش در تاریخ خلیج فارس سده‌های میانه ۲۶
عبدالرسول خیراندیش
- بریتانیا، توسعه فناوری ارتباطات و تحکیم موقعیت در خلیج فارس ۲۷
فنج اله احمدی
- راه تجارتی بندرعباسی به سیستان از صفویان تا قاجاریان ۲۸
منصور صفت‌گل
- انعکاس فرهنگ دریایی در اشعار حافظ بررسی نمادهای دریایی ۲۹
هستی ابراهیمی
- بازخوانی گزارش‌های افسران نیروی دریایی بریتانیا مطالعه موردی بندرعباس ۳۰
بدرجهان ابراهیمی‌نژاد

۱۲ ■ خلیج فارس: تاریخ، فرهنگ و تمدن با تأکید بر فرهنگ و فنون دریانوردی

- ۳۱..... رابطه شیوخ متصوفه خنج و ملوک هرمز
محمد ابونجمی
- ۳۲..... بازنمایی مؤلفه‌های فرهنگ ایرانی در خلیج فارس دوره قاجاریه (۱۲۱۰-۱۳۴۴ ه.ق).....
محمد امیر احمدزاده
- ۳۴..... اسناد نویافته بندرعباسی بین سال‌های ۱۲۶۸ تا ۱۲۷۰ ه.ق
رسول احمدلو
- ۳۵..... امنیت صدور نفت در دوره جنگ تحمیلی مطالعه موردی پدافند هوایی ارتش.....
حسین احمدی، شهریار حیدری
- ۳۷..... رسانه و آگاهی ایرانیان از خلیج فارس؛ مطالعه موردی؛ فضای ایکس (توئیتر سابق)
مهدی احمدی، فرشته جهانی
- ۳۸..... جزیره کیش و جایگاه آن در مطالعات باستان‌شناسی خلیج فارس
محمد اسماعیل اسمعیلی جلودار، محمد مرتضایی
- ۴۰..... خضر نمادی از فرهنگ عامیانه مردم آبادان
عباس اقبال مهران
- منبر چوبی مسجد جامع رمکان در جزیره قشم شواهدی از مراودات فرهنگی حوزه اقیانوس
هند در سده‌های میانی دوره اسلامی
کاظم امیدی، طیبه رحیمی
- ۴۳..... منظومه جِرون‌نامه و نگاره‌های آن
اکبر ایرانی
- سیاست ایران در خلیج فارس از ۱۹۰۶ م. تا ۱۹۱۸ م. با تأکید بر نقش نفت و تجارت.....
پریمه بابائی

چکیده مقالات پنجمین همایش دوسالانه بین‌المللی خلیج فارس ■ ۱۳

- کشتی مَکّان و تجارت خلیج فارس در اواخر هزاره سوم پیش از میلاد بازانديشی بر اساس
مقدمه قانون نامه اور-نامو..... ۴۵
حسین بادامچی
- بررسی رساله اجزاء کشتی از سدیدالسطنه ۴۶
احمد بازماندگان خمیری
- جستاری پیرامون فن صید مرجان در سده‌های میانه و بازتاب این گوهر در متون منظوم و
منثور ادب پارسی..... ۴۷
جمال پیره‌مرد شتربان
- ایجاد فضای تحول کشتی‌های دولتی قاجار و تغییرات ساختاری در خلیج فارس ۴۸
شیوا تقوایی زحمت‌کش
- همراه با دلاواله در هرمزگان ۵۰
سید علی حسینی
- تحلیلی بر نقش روزنامه مظفری در تقویت روحیه آزادی‌خواهی و ترویج فرهنگ
مطالبه‌گری در بوشهر و بنادر خلیج فارس ۵۱
گالیا حق‌پرست، مجتبی محمدی
- معرفی آثار و دست‌نوشته‌های علی نیا اوزی تاجر بحرینی..... ۵۲
حامد خادم اوزی، علی محمد الصوفی
- معرفی مرصادالاطباء اثر شرف‌الدین شاه حسین بیرمی لاری ۵۳
حسین خادم
- نحوه محاسبه نوروز دریا توسط ناخدای دیلمی..... ۵۴
علیرضا خلیفه‌زاده، آرمیندخت امین

۱۴ ■ خلیج فارس: تاریخ، فرهنگ و تمدن با تأکید بر فرهنگ و فنون دریانوردی

- اعراب مسلمان و خلیج فارس از پیشینه دریانوردی تا فتوحات دریایی ۵۵
سجاد دادفر
- تصویر خلیج فارس و مناطق مجاور آن در دو سفرنامه اروپایی قرن ۱۸ میلادی (مطالعه
سفرنامه‌های نیبور و اولیویه) ۵۷
امیرحسین داودوندی، نسا گنجی
- خلیج فارس در آرشیو تاریخی نظامی دولتی روسیه ۵۸
گودرز رشتیانی
- خلیج فارس، اسطوره و افسون ۵۹
علی رضایی
- شیران دریا ۶۰
مهران رضایی
- ایرانیان در عمان روزگار ساسانی: راهبردهای اقتصادی، سیاسی و نظامی ۶۱
روزبه زرین کوب
- یاد و نام بلوچ و بلوچستان در آثار سدیدالسلطنه و احمد اقتداری ۶۲
عبدالودود سپاهی
- تأثیر صنعت نفت بر شکل‌گیری فرهنگ مدرن (ورزش در آبادان ۱۲۸۷ ه.ش - ۱۳۴۰ ه.ش) (ش) ۶۳
سمیه سلمان زاده
- توسعه دانش دریانوردی در عصر آل بویه (۳۲۲-۴۴۸ ه.ق.) با محوریت خلیج فارس ۶۴
ابوالفضل سلمان گوی، کسری کرمانندی
- جزایر اسرارآمیز در «داراب‌نامه» بیغمی ۶۶
سروناز سوداگریان امیری

چکیده مقالات پنجمین همایش دوسالانه بین‌المللی خلیج فارس ■ ۱۵

- عناصر فرهنگی و اجتماعی زندگی ساحل‌نشینان جنوب ایران از نگاه برخی آثار ادبیات داستانی عصر پهلوی دوم ۶۷
مریم شاه‌حسینی
- بررسی پنج سکه با نقش کشتی در دوره هخامنشیان ۶۸
اسمر شهبازی
- وضعیت فرهنگی روستاها و جای‌نام‌های تاریخی مناطق پس‌کرانه‌ای خلیج فارس دوره قاجار بر اساس سفرنامه منتشر نشده سید ابراهیم سید خلیل ۶۹
یونس صادقی
- بازارهای کرانه‌ای و پس‌کرانه‌ای سواحل مکران در سده‌های چهارم تا هفتم هجری قمری .. ۷۰
عبدالله صفرزائی
- سواحل مکران: کاوشی مردم‌شناختی و گردشگری از میناب تا گواتر ۷۱
محمد عباس‌زاده
- چالش‌های مسیرهای تجاری خلیج فارس ۱۴۰۳-۱۴۰۲ ۷۲
زینب عبدالحمیدی
- کهن‌الگوهای دریایی بر اساس کتاب آنچه بر ما گذشت، تألیف فاطمه دزگانی ۷۳
نفیسه علاء
- خلیج فارس به روایت کوسماس ایندیکوپلئوستس ۷۴
کلثوم غضنفری
- تصور جغرافیایی طرسوسی از دریا‌های هند در داراب‌نامه ۷۵
سیده نارین فرخنده‌مهر

۱۶ ■ خلیج فارس: تاریخ، فرهنگ و تمدن با تأکید بر فرهنگ و فنون دریانوردی

مندائیزم، مندا و مندی برکرانه‌های کارون ۷۶
بهادر قیم

بازنمایی مسأله رابطه ابن ماجد و واسکودوگاما در رسانه‌های تصویری جهان عرب..... ۷۸
یاسر قزوینی حائری

روایات مرتبط با ماهی‌ها در فرهنگ دریایی بر پایه اخبارالصین والهند..... ۷۹
شنا کاشیان

در دورترین نقطه نان‌های (Nanhai): ملاحظات نهایی دربارهٔ هرمز، همراه با یادداشت‌هایی
دربارهٔ نام‌های جیا «Jia» و جن «Zhen» در نامجای‌های چینی مرتبط با مکان‌های دریایی. ۸۰
رالف کاوتس

نقش گذرگاه دریایی کرمان - بندر هرمز در امنیت اقتصادی ایالت کرمان از قرن سوم تا اوایل
قرن هفتم هجری ۸۱
حمید کرمی پور، احمد عسکری

داماهی: ایزد مسافر ۸۲
حسن محمدپور

نقش خوانین محلی در کنترل تجارت و امنیت بندر چابهار در دورهٔ قاجار
(۱۲۵۱-۱۳۰۴ شمسی)..... ۸۳
مجتبی مرادی

بوشهر پایتخت فرهنگی بنادر و جزایر خلیج فارس در عصر قاجار (۱۸۵۰-۱۹۲۵ م./۱۳۴۳-
۱۲۶۶ ه.ق)..... ۸۴
عبدالکریم مشایخی

چکیده مقالات پنجمین همایش دوسالانه بین‌المللی خلیج فارس ■ ۱۷

- ریشه‌یابی تلفظ نام «مَکْران» خوانشی تطبیقی و تحلیلی در چهار منظر اروپایی، اسلامی، ایرانی و محلی ۸۶
- یاسر ملازنی
- اصطلاحات دریانوردی اعراب در اقیانوس هند، قبل از ورود پرتغالی‌ها بر اساس نسخه خطی: «الفوائد فی اصول البحر والقوائد» ۸۷
- نرگس خاتون میرحسینی
- دریانوردی بین‌المللی بنادر جنوب ایران در دو سده اخیر با تکیه بر تقویم دریایی، ابزار راهیابی و مسیرهای دریانوردی ۸۸
- غلامحسین نظامی
- شرکت نفت انگلیس و بختیاری ۸۹
- نورالدین نعمتی
- «رَهبان» و «راهنامگ» ۹۰
- محمدباقر وثوقی
- تأثیر فتح مصر و دره سند بر رونق دریانوردی خلیج فارس در دوره هخامنشیان ۹۱
- رحیم ولایتی
- بررسی درباره ریشه‌شناسی جُنْگ (Jūng) ۹۲
- Yihao QIU

Jean Aubin's research on the garmsīrāt of Fārs and the Persian Gulf Pioneering contribution to "connected history" 93
Denise Aigle

Jean Aubin's research on the garmsīrāt of Fārs and the Persian Gulf Pioneering contribution to "connected history" 95
Denise Aigle

یادداشت رئیس دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران

جواد اصغری

خلیج فارس به عنوان یک کانون استراتژیک، تاریخی و فرهنگی در جغرافیای جهانی، همواره مورد توجه و موضوع بحث‌های علمی و سیاسی گسترده‌ای بوده است. این منطقه با میراثی غنی از تمدن‌ها، فرهنگ‌ها و اقوام مختلف، نقش بسزایی در تاریخ بشری ایفا کرده و همچنان به عنوان یک نقطه کلیدی در معادلات بین‌المللی و منطقه‌ای مطرح است. از سوی دیگر، خلیج فارس آیینۀ فرهنگ و تمدن ایران و تجلی داد و ستد فرهنگ ایرانی با اقوام و ملل مختلف در درازنای تاریخ بوده است.

در این راستا، همایش «خلیج فارس: تاریخ، تمدن، فرهنگ» که سالیانی است به همت گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران و با مشارکت پژوهشگران، متخصصان و اساتید داخلی و خارجی برگزار می‌شود، فرصتی مناسب برای بررسی ابعاد مختلف این حوزه مهم فراهم آورده است. هدف از برگزاری این همایش، تبادل نظر و ارایه نتایج پژوهش‌های نوین در زمینه‌های مختلف تاریخی، فرهنگی، جغرافیایی، اقتصادی و سیاسی پیرامون خلیج فارس بوده است و در این نوبت نیز این همایش، با نگاه به «فرهنگ و فناوری دریایی» دریچه‌ای نو را به روی علاقه‌مندان حوزه مطالعات خلیج فارس گشوده است.

کتاب حاضر که شامل چکیده مقالات ارائه شده در این همایش است، سعی دارد مروری جامع و علمی بر پژوهش‌های نوین و متنوع در این موضوع داشته باشد. مقالات موجود در این مجموعه، نمایانگر تلاش‌های گسترده پژوهشگران در جهت

۲۰ ■ خلیج فارس: تاریخ، فرهنگ و تمدن با تأکید بر فرهنگ و فنون دریانوردی

شناخت عمیق‌تر و دقیق‌تر این منطقه؛ و نشان‌دهنده گستره و تنوع موضوعات تحقیقاتی در این زمینه است. از بررسی تاریخچه و فرهنگ‌های مختلف ساکن در سواحل خلیج فارس گرفته تا تحلیل‌های سیاسی و اقتصادی، هریک از این مقالات به نوبه خود، گامی در راستای تبیین ابعاد پیچیده و متنوع خلیج فارس است. امید است که این مجموعه، علاوه بر فراهم کردن منابع ارزشمند برای دانشجویان و پژوهشگران این حوزه، زمینه‌ساز پژوهش‌های بیشتر و عمیق‌تر در آینده باشد. در پایان سخن، مراتب سپاس و قدردانی خود را از گروه فخریه تاریخ دانشکده ادبیات دانشگاه تهران و دبیران علمی و اجرایی این همایش ابراز می‌دارم که افزون بر نقش بی‌بدیل آموزگاری دانشگاه، نقش اجتماعی و ملی خود را در حمایت و تقویت هویت ملی و فرهنگ ایرانی به نمایش می‌گذارند.

جواد اصغری

رئیس دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه تهران

پنجمین همایش بین‌المللی خلیج فارس با تأکید بر فرهنگ و فنون دریانوردی شهرام یوسفی‌فر

نام خلیج فارس، یادآور پیوندهای دیرین ایرانیان با جهان ایرانی پراکنده در سواحل دریا‌های آزاد است، چنان‌که راه ابریشم با پیوندهای جهان ایرانی در مناطق مسکون پیرامون آن تنیده است. روابط اجتماعی و اقتصادی دیرپا و پیوسته ایرانیان در آبراه‌های جنوب با مردمان مناطق گوناگون اقیانوس هند، زمینه‌ساز تنوع تمدنی و فرهنگی ایران و موجب برجسته شدن ارزش‌ها و ظرفیت‌های جهانی آن بوده است. این امر ظرفیت‌های مناسبی را شکل داد تا مناسبات چندفرهنگی و تبادلات اندیشه‌ای و اجتماعی دنیای شرق و غرب کهن در این منطقه شکل بگیرد. خلیج فارس پنجره ایران به تمدن‌ها و فرهنگ‌های پیرامون دریا‌های آزاد و اقیانوس هند بوده است.

تحولات جهان در قرون جدید و معاصر، موقعیت این منطقه را در دنیا دگرگون ساخت و به ویژه در نیم قرن اخیر تاکنون یکی از سریع‌ترین، عمیق‌ترین و گسترده‌ترین تحولات در این منطقه و غرب آسیا رخ داده است. امروز نیز رخداد‌های این منطقه، چه جنگ یا صلح، به شدت، دنیای سیاست، اقتصاد، فرهنگ و روابط بین‌ملت‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد. به تعبیری برخی لحظات ناب تاریخی چون جنگ یا صلح در این منطقه به مثابه مادر جنگ‌ها و صلح‌ها بوده است.

سرعت تحولات و تغییرات در خلیج فارس و مناطق پیرامون آن در غرب آسیا و

۲۲ ■ خلیج فارس: تاریخ، فرهنگ و تمدن با تأکید بر فرهنگ و فنون دریانوردی

پیوندهای این امور با نظام جهانی، توجه و تمرکز مراکز علمی و دانشمندان مختلف به وضعیت این محدوده را به خود معطوف می‌دارد و گستره مطالعات و مباحثات به طور روزافزون افزایش می‌یابد.

پژوهش‌های مداوم در باب شرایط دگرگون شونده خلیج فارس سبب می‌شود دولت‌ها و مراکز دانشگاهی به صورت مستمر تلاش‌های گسترده‌ای برای تولید دانش و بهره‌برداری از آخرین نظرات و دستاوردهای علمی صورت دهند تا از طریق شناخت پویاتر و عمیق‌تر از مسائل و روند امور، توانایی برتر از دیگران، در تصمیم‌گیری و پیشبرد سیاست‌های خود به دست آورند. منافع و مصالح ایران نیز چنین ایجاب می‌کند. باید به طور مدام زمینه‌های انباشت دانشی و تعمیق شناخت امور و مسائل مربوط فراهم شود و تبیین‌های همه‌جانبه و راه‌گشا برای حکمرانی مؤثر در عرصه رقابت‌های جهانی در خلیج فارس تدوین و مبنای حکمرانی دولت و دیگر نهادهای ذی‌ربط قرار گیرد. ایران به عنوان یک بازیگر مهم در منطقه خلیج فارس بیش از هر دولت دیگر برای تدوین راهبردها، برنامه‌ریزی، سیاست‌گذاری و عملکرد مثبت، نیازمند دسترسی به دانش روزآمد و پیشرو در باب مسائل گذشته، حال و آینده خلیج فارس است.

گروه تاریخ دانشگاه تهران با درک ضرورت‌های فوق، به صورت پیوسته برنامه‌های علمی و کاربردی با هدف شناخت مسائل، تبیین چالش‌ها، ترسیم فضاهای تنفس اقتصادی-سیاسی و فرهنگی ایران در منطقه، تعریف و اجرا نموده و نتایج آن را در اختیار محققان داخلی و خارجی قرار داده است تا از این مسیر از یک سو مشارکت فعال در فرایندهای تصمیم‌سازی‌های کارآمد در طراز ملی و بین‌المللی داشته باشد و از سوی دیگر در روند تولید دانش و علوم مربوط به خلیج فارس از منظر ایرانیان نقش ایفا نماید. در واقع حضور توانمند سیاسی، نظامی، اقتصادی و اجتماعی ایرانیان در منطقه خلیج فارس و نواحی فراتر از آن، چنانچه به صورت مؤثر بر پایه‌ها و بنیان‌های فرهنگی-اجتماعی استوار گردد، دست برتر و بازتری برای فعالان اقتصادی و اجتماعی ایران فراهم می‌آورد.

همایش پنجم مطالعات تمدنی و فرهنگی خلیج فارس، در تاریخ ۲۲ اردیبهشت ۱۴۰۴ با عنوان «فرهنگ و فنون دریانوردی» با مشارکت متخصصان و صاحب‌نظران به منظور تعمیق دانش و شناخت ما از تجارب ارزشمند و جهانی ایرانیان در این حوزه برگزار می‌شود. انتظار می‌رود یکی از دستاوردهای این همایش، تدارک زمینه‌های دانشی و نظری ضروری به منظور تدوین نظامی از ایده‌ها و پیشنهادهای کاربردی برای ارتقای توانایی‌های ایران در زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی باشد. بدون تردید یکی از مزیت‌های مهم ایران در مقایسه با هم‌تایان خود، وجود زمینه‌ها و ظرفیت‌های فرهنگی و اجتماعی تاریخی است که از جمله مؤثرترین ابزارها برای تأمین منافع ملی ایرانیان محسوب می‌شود.

همایش‌های خلیج فارس تاکنون مورد اقبال جامعه علمی و متخصصان داخل و خارج از کشور قرار داشته است و کوشش‌های بی‌دریغ و عالمانه استادان و همکاران اینجانب در گروه تاریخ دانشگاه تهران، راه‌گشایی‌ها و نوآوری‌های مؤثری در راستای گسترش و تعمیق دانش ما در این خصوص داشته است. اکنون نیز مجموعه مباحث این برنامه علمی، چونان گذشته، مرحله جدیدی در مطالعات تاریخی خلیج فارس می‌گشاید و راه‌های نو برای مطالعات آتی این حوزه پیش می‌نهد.

حمایت پیوسته و مؤثر جناب آقای دکتر جواد اصغری (ریاست محترم دانشکده ادبیات و علوم انسانی)، آقای دکتر گودرز رشتیانی (معاون محترم آموزشی)، آقای دکتر احمد علی یاری (معاون محترم اداری و مالی)، آقای دکتر محمدتقی طباطبائی (معاون محترم فرهنگی-دانشجویی)، آقای دکتر میثم لباف خانیکی (مشاور محترم روابط بین‌الملل) پشتیبان اصلی برگزاری این همایش بود.

استادان ارجمند جناب آقای دکتر فرج‌اله احمدی، دکتر منصور صفت‌گل، دکتر محمد باقر وثوقی و آقایان دکتر رسول جعفریان، دکتر داریوش رحمانیان، دکتر گودرز رشتیانی، دکتر حمیدرضا کرمی پور، دکتر نورالدین نعمتی، دکتر حسن زندیه و دیگر اعضای کمیته علمی همایش که همکاری ارزشمندی با ارکان همایش داشتند؛ برای همه آرزوی‌های نیک و امید سربلندی دارم.

آقای دکتر یاسر حائری قزوینی (دبیر اجرایی همایش) و همکاران محترم ایشان نیز در این مسیر، نقش سازنده و مؤثری ایفا کردند. خانم دکتر فرشته کاظم پور (دفتر برنامه های علمی دانشکده)، فرناز سلیمان زاده (بخش پژوهشی)، مریم امینی (بخش نمایشگاه نقشه و اسناد تاریخی) و دیگر همکاران این معاونت (بخش رایانه، اداره سالن ها، کتابخانه) نیز در به سامان رساندن امور مختلف همایش کوشش های بی دریغ داشتند.

حامیان ارجمند و گرانقدر این همایش آقایان دکتر سید حسین حسینی (ریاست محترم دانشگاه تهران)، دکتر جمال موسوی (مدیر کل محترم حوزه ریاست دانشگاه تهران)، دکتر منوچهر مرادی سبزواری (معاون محترم پژوهشی دانشگاه تهران)، دکتر غلامرضا امیرخانی (ریاست محترم سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران)، دکتر رسول جعفریان (ریاست محترم سازمان اسناد و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران)، دکتر اکبر ایرانی (رئیس مؤسسه میراث مکتوب)، دکتر محمد شکرچی زاده (بنیاد موقوفه محمدعلی جمال زاده)، دکتر محمد اسماعیل اسمعیلی جلودار (رئیس مؤسسه باستان شناسی دانشگاه تهران)، دکتر حمیدرضا بختیاری فرد (استاد دانشگاه هنر)، سرکار خانم فرحناز جلالی زاده (مدیر کل محترم اداره فرهنگ و ارشاد اسلامی استان هرمزگان)، بهروز عباسی (مستند ساز)، عباس توکلی جلودار (عکاس)، محمد عبادت کار (مدیر عامل و رئیس هیأت مدیره شرکت خاک تدبیر، استوار)، صادق حیدری نیا (مدیر انتشارات نگارستان اندیشه) نقشی شایسته و مؤثر در برنامه ریزی و پی گیری امور مختلف همایش ایفا نمودند.

سربلندی و موفقیت های روافزون این کوشندگان عرصه علم و دانش و دلبستگان سربلندی و آبادی ایران را از خداوند بزرگ خواستارم.

شهرام یوسفی فر

معاون پژوهش و فناوری

دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران

اردیبهشت ۱۴۰۴

رابطه ایران و انگلیس در بوشهر
از خلال مکاتبات مقیم سیاسی و سرکنسول انگلستان با حاکم
در ۱۲۰۹ و ۱۳۲۱
منصوره اتحادیه*

این مقاله، منتخبی از مکاتبات مقیم سیاسی انگلیس خطاب به حاکم بوشهر و بنادر است. مقیم سیاسی (Political Resident) از سال ۱۸۲۳ میلادی به خصوص برای رسیدگی به امور تجاری در خلیج فارس دایر شد که به نظر می‌رسد گاه امور قنصلی را هم برعهده داشته است. در ایران چهار مقیم سیاسی در محمره، بوشهر و بنادر، کرمان و بلوچستان و جزایر وجود داشت.

نکته جالب توجه نامه‌ها این است که همه مطالب در یک صفحه به دو زبان نوشته شده؛ قسمتی به زبان انگلیسی و قسمت دیگر ترجمه نامه توسط مترجم سفارت با خط بسیار زیبایی است. مکاتبات، دربرگیرنده سال‌های ۱۲۰۹ و ۱۳۲۱ است؛ در ۱۲۰۹ رضاقلی خان سالار معظم از طرف عمو حسین قلی خان نظام‌السلطنه حاکم بوشهر و جزایر نایب‌الایاله و در ۱۳۲۱ شخصاً حاکم بوشهر و بنادر شد. موضوع مکاتبات، مسائل تجاری است و اغلب به اختلاف‌های بین تجار ایرانی با اتباع انگلیسی یا هندی مربوط است؛ مانند پاسخ ندادن حکومت به شکایت مقیم سیاسی درباره دزدی در مخازن تاجری که تحت‌الحمايه انگلستان بود یا رسیدگی نکردن به شکایت یکی از اتباع هندی. آنچه می‌توان از این مکاتبات برداشت کرد نوع برخورد مقامات انگلستان با ایران و اتباع ایرانی است که از سلطه روزافزون آن کشور در خلیج فارس حکایت می‌کند.

کلیدواژه‌ها: بوشهر، قنصلگری بریتانیا، مقیم سیاسی، روابط ایران و انگلستان، حسین قلی خان نظام‌السلطنه.

*استاد گروه تاریخ دانشگاه تهران.

گماش و تجارت قماش در تاریخ خلیج فارس سده‌های میانه عبدالرسول خیراندیش*

گماش gemash نامی است که بومیان خلیج فارس برای مروارید دارند. در شمال خلیج فارس آن را به کسر و در جنوب به ضم گاف تلفظ می‌کنند. لغت مروارید که در همه جای ایران از دریا تا داخله کشور به کار می‌رود هم به همین نحو به دو صورت ضم یا فتح میم رواج دارد. این خود امکان می‌دهد که از صورت مفتوح تلفظ آن، به معنای فال خوب زدن و آرزو داشتن، برسیم. اما گماش در کنار عطرها و پارچه‌ها به طور کل، اشاره به پوشیدنی‌ها یعنی قماش دارد. این مفهوم از گماش، تجارتی گران قیمت اما کم وزن را در بر می‌گرفت که توسط بازرگانان به جاهای دور و نزدیک برده می‌شد. آنان به همراه کالاهای خود سفر و کالاهایی را که بیشتر متقاضیان آن، زنان اشراف و دربارها بودند، عرضه می‌کردند؛ اما چنین بازرگانانی در قدم اول سرمایه‌گذاران در صید مروارید بوده‌اند. از آنجا که اصلی‌ترین دریای صید مروارید در جهان، خلیج فارس بوده‌است، طبیعی است که بازار سرمایه‌گذاری صید مروارید هم در شیراز و پیش از آن استخر بوده‌باشد. هرساله در دو ماه مرداد و شهریور، سرمایه‌گذاران در امر صید مروارید به ساحل خلیج فارس می‌رفتند. در آنجا بایست با صرف هزینه ساکن شوند، قایق‌ها و آذوقه لازم را فراهم کنند و نیروی انسانی را هم استخدام نمایند. اگر بخت یار بود و مرواریدی نصیب می‌شد در بازارهای مهم به فروش برسانند و سرمایه لازم را برای سال دیگر و صید بعدی فراهم سازند. در سراسر ساحل خلیج فارس به ترتیب از سیراف، کیش و هرموز تا بازار سرمایه شیراز بعدها در سه بازار برای فروش مروارید خبردار هستیم، یکی بازار نیشابور، دیگری بغداد و سوم در اردوهای مغولان در اطراف تبریز. این خود منتهی به بازار تراپوزان می‌شد که جایگزین قسطنطنیه Constantinopolis شده بود. از این راه در دوره رنسانس مروارید به اروپا منتقل شده‌است.

کلیدواژه‌ها: مروارید، تجارت عطر، تجارت پارچه، بازار اردو.

* عضو هیأت علمی دانشگاه شیراز. رایانامه: Kheirandish.ar@gmail.com

بریتانیا، توسعه فناوری ارتباطات و تحکیم موقعیت در خلیج فارس فرج اله احمدی*

اواسط قرن نوزدهم عصر بسط امپراتوری بریتانیا بود. تجارت بیش از گذشته به سرعت رونق گرفت و با توسعه کشتیرانی، صادرات و سرمایه گذاری خارجی افزایش یافت. در اواسط دوره ویکتوریا، فناوری نقشی اساسی در اتصال بریتانیا و مستعمراتش و نیز توان اداره امپراتوری ایفا نمود. خلیج فارس از جمله مناطق تحت نفوذ بریتانیا بود که اگرچه زمینه‌های تسلط بر آن در دهه‌های نخست قرن نوزدهم فراهم شده بود، اما از دهه ۱۸۶۰ به بعد، دو تحول فناورانه، تحکیم موقعیت بریتانیا را در خلیج فارس به لحاظ سیاسی و اقتصادی در پی داشت: نخست راه‌اندازی کابل زیردریایی خلیج فارس در اوایل سال ۱۸۶۵ که تمام منطقه را با اروپا، هند و سپس شرق دور متصل نمود. دوم تحول در سیستم ارتباطی و حمل و نقل به‌ویژه پس از باز شدن کانال سوئز در سال ۱۸۶۹ با ورود کشتی بخار در منطقه. این فناوری‌های جدید، تسلط بلامنازع بریتانیا را به لحاظ سیاسی و تجاری در خلیج فارس محرز کرد، زمانی که رقابت‌های بین‌المللی در منطقه در سال‌های پایانی قرن نوزده تا جنگ اول جهانی تشدید شد. این فناوری‌ها، تأثیر تعیین‌کننده‌ای نیز بر سیاست و اقتصاد منطقه و کشورهای هم‌جوار با خلیج فارس بر جای گذاشت. نوشتار حاضر روند توسعه فناوری ارتباطات و نقش آن در تحکیم موقعیت بریتانیا در خلیج فارس را مورد تحلیل و بررسی قرار داده است.

کلیدواژه‌ها: بریتانیا، خلیج فارس، کابل زیر دریایی، کشتی بخار، فناوری، رقابت‌های بین‌المللی.

راه تجارتی بندرعباسی به سیستان از صفویان تا قاجاریان منصور صفت گل*

در پژوهش‌های صفویه‌شناسی رونق تجاری - دریایی ایران با تأکید بر شاهراه تجاری خلیج فارس به لارستان و سپس شیراز و پایتخت‌های ایران عصر صفوی به ویژه اصفهان انجام یافته است. اما یک کمبود پژوهشی در این موضوع، غفلت از دیگر راه‌های تجاری به ویژه راه تجارتی شرق ایران از دریای مکران و خلیج فارس تا سیستان و از آنجا به خراسان و آسیای مرکزی است. به نظر می‌آید این راه از پیش از صفویان نیز کاربرد داشته است. با اینکه پس از شکوفایی بندرعباسی شاهراه تجارتی ایران از لار به شیراز - اصفهان رونق تازه‌ای گرفت، با این همه بخشی از کالاهای تجاری برای مصرف داخلی و نیز انتقال به قلمروامیران بخارا و حتی دشت قپچاق و روسیه از راه تجاری بندرعباس به سیستان و بر عکس حمل می‌شد. هم‌زمان با آن، راه زمینی سیستان به هندوستان نیز پر رونق بود. این وضع در دوره قاجاریه و نفوذ تدریجی بریتانیا در خلیج فارس و سیستان تغییراتی یافت. پژوهش کنونی می‌کوشد توصیفی از کارکرد این راه ارائه دهد و تأثیر تغییرات سیاسی منطقه‌ای و بین‌المللی بعدی بر آن را بررسی کند.

کلیدواژه‌ها: صفویان، خلیج فارس، بندرعباسی، سیستان، راه تجاری، تجارت دریایی.

انعکاس فرهنگ دریایی در اشعار حافظ

بررسی نمادهای دریایی

هستی ابراهیمی *

در این پژوهش تلاش شده که به بررسی بازتاب فرهنگ دریایی مناطق جنوبی ایران در اشعار حافظ با رویکردی تاریخی- ادبی پردازیم. همچنین این تحقیق بیان می‌کند که با وجود گذران زندگی حافظ در شیراز که شهری دور از دریاست اما عناصر فرهنگ دریایی مرتبط با منطقه خلیج فارس در اشعار او بازتاب بسیاری یافته است؛ علی‌الخصوص که در قرن هشتم هجری جزیره هرموز یکی از مراکز مهم تجارت دریایی بود و این مسیرهای بازرگانی تأثیر عمیقی بر فرهنگ و ادبیات داشت. در این مقاله با تکیه بر منابع تاریخی و ادبی به صورت هم‌زمان به بررسی جایگاه تجارت دریایی و نقش دریا در ساختار اقتصادی و فرهنگی عصر حافظ و ارتباط آن با تصاویر شعری او پرداخته می‌شود.

نتیجه پژوهش، نشان می‌دهد که اگرچه استفاده حافظ از مفاهیم دریایی عمدتاً استعاری است اما این استعاره‌ها و نمادها از مفاهیمی همچون دریا، کشتی، باد و سفر آنچنان که در دیوان حافظ آورده شده در بستر شرایط تاریخی زمانه وی معنا پیدا می‌کند و می‌تواند نشانی از آشنایی جامعه آن دوره با دریا و فرهنگ دریایی باشد. از این رو این بررسی به درک بهتر تعاملات فرهنگی و ادبی بین مناطق مرکزی و جنوبی ایران و تأثیر آن بر تاریخ و ادب فارسی کمک می‌کند.

کلیدواژه‌ها: حافظ شیرازی، فرهنگ دریایی، هرموز، خلیج فارس.

بازخوانی گزارش‌های افسران نیروی دریایی بریتانیا

مطالعه موردی بندرعباس

بدرجهان ابراهیمی نژاد*

برخلاف تصویری که مأموران سیاسی بریتانیا از ضعف دریانوردی ایرانیان ارائه داده‌اند، گزارش‌های دریانوردان انگلیسی در قرون هجدهم و نوزدهم میلادی، بر پایه اطلاعات مساحان بومی خلیج فارس و با هدف تسهیل ورود نیروی دریایی بریتانیا به منطقه تنظیم شده‌اند. این گزارش‌ها، که اغلب بدون راستی‌آزمایی مورد استناد قرار گرفته‌اند، در صورت عدم توجه به شرایط جغرافیایی، اجتماعی و اقتصادی، می‌تواند پژوهش‌های تاریخی را دچار انحراف کند. پژوهش حاضر، با مطالعه موردی بندرعباس، ضرورت بازخوانی انتقادی این گزارش‌ها را تبیین می‌کند. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای است.

یافته‌ها نشان می‌دهند گزارش‌های افسران نیروی دریایی بریتانیا گزینشی بوده و دقت آنها با منافع سیاسی-اقتصادی بریتانیا نسبت مستقیم داشته است. استناد به این گزارش‌ها بدون بازخوانی و مقایسه تطبیقی با منابع داخلی ممکن نیست. پژوهش حاضر با ارائه رویکردی نو در تحلیل گزارش‌های دریانوردی، به فهم دقیق‌تر تاریخ خلیج فارس و روابط ایران و بریتانیا کمک می‌کند.

کلیدواژه‌ها: نیروی دریایی بریتانیا، گزارش‌های دریانوردی، بندرعباس، خلیج فارس، بازخوانی انتقادی.

* دانشجوی دکتری تخصصی تاریخ ایران بعد از اسلام، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
badrajane@gmail.com

رابطه شیوخ متصوفه خنج و ملوک هرمز

محمد ابونجمی*

خنج شهری تاریخی در جنوب استان فارس در سده‌های هفتم تا دهم هجری قمری با ایجاد پایگاه قطب‌های متصوفه دانیالیه، ابونجمی، فخریه و... و تأسیس خانقاه‌های متعدد در اطراف از جمله جزیره هرمز نقش تاریخی بس شگرفی در شکوفایی فرهنگی و اقتصادی منطقه داشته است. شواهد تاریخی نشان می‌دهد طریقت‌های صوفیه خنج در فاصله زمانی یاد شده، نظام سازمان‌یافته‌ای از خانقاه‌ها را در لار، شیراز، جزیره هرمز و کرانه‌های خلیج فارس با کارکردهای اقتصادی و فرهنگی ایجاد کردند. هرمز نگین سرخ خلیج فارس و ملوک هرمز با نزدیک به هفت قرن پادشاهی و تجارت دریایی جزیره هرمز و جزایر پیرامون تنگه هرمز در دو سوی خلیج فارس و دریای عمان، نقشی بس ارزنده در حفظ هویت ایرانی هم‌زمان با ارتباط مهم و جدی با شیوخ متصوفه جنوب فارس مخصوصاً شهر خنج داشته است. ملوک هرمز با درک اهمیت این شبکه، سیاست‌های مشخصی برای همکاری با آنها برای کسب اعتبار و تأیید معنوی در پیش گرفتند در این مقاله به تأثیرگذاری شیوخ متصوفه خنج مخصوصاً پیروان شیخ دانیال بر ملوک هرمز پرداخته می‌شود.

کلیدواژه‌ها: خنج، ملوک هرمز، شیوخ متصوفه، فخریه، شیخ دانیال، ابونجم.

*دانشیار گروه فنی کشاورزی، پردیس ابوریحان دانشگاه تهران. رایانامه: abonajmi@ut.ac.ir

بازنمایی مؤلفه‌های فرهنگی ایرانی در خلیج فارس

دوره قاجاریه (۱۲۱۰-۱۳۴۴ ه.ق)

محمد امیر احمدزاده *

خلیج فارس را می‌توان گلوگاه حیاتی فرهنگ و تمدن ایرانی برشمرد. این آبراه در دوره قاجاریه - علی‌رغم قبض و بسط‌های ناشی از شدت و ضعف قدرت حاکمان قاجار - به مثابه محل تلاقی فرهنگ‌ها، آداب و رسوم و مذاهب گوناگون از نقشی ارتباطی و استراتژیک در مناسبات فرهنگی - سیاسی برخوردار بود؛ کرانه‌های خلیج فارس، زادگاه گونه خاصی از «تمدن ساحلی» بود که از رأس مسندم در دریای عمان و چابهار آغاز تا به سیراف، قشم، کیش، هرموز و ریشهر، جنابه، شوش و اروند رود می‌رسد. بنادر مهم این آبراه هر کدام به فراخور زمان، نقشی محوری در مبادلات فرهنگی ایران ایفا کرده و بندر بوشهر، پیشانی فرهنگی - اقتصادی ایران در دوره قاجاریه به شمار می‌رفت. مسأله نوشتار حاضر آن است که بکاود مؤلفه‌ها و عناصر تداوم و تحول فرهنگی هویت ایرانی در خلیج فارس دوره قاجاریه کدام‌اند؟ دستاورد بحث ضمن اینکه نشان می‌دهد که اقلیم خاص و متمایز کرانه‌های خلیج فارس در ترسیم الگوهای فرهنگی - اجتماعی مؤثر است؛ بر نقش دو پدیده مذهب و فرهنگ دریایی در بازاریابی خرده فرهنگ‌های ایرانی در این منطقه تأکید می‌کند. در واقع، زندگی و زیست اجتماعی در کنار دریا، بهره‌گیری از نعمت‌های دریا، و کرانه‌نوردی منجر به شکل‌گیری راه و روش‌ها، ابداعات و ابتکارات، تولیدات و اختراعات فرهنگی - تمدنی جدید در دوره قاجاریه شد که این امر نقش اساسی در به‌وجود آمدن آداب و رسوم، آیین‌ها، رفتارها، جشن‌ها، سنت‌ها، ابداعات و اختراعات انسانی در موضوع دریا و دریانوردی داشت. دگرگونی فرهنگ دریایی در خلیج فارس با عوامل و عناصری مانند نحوه زندگی تولیدی مردم ناشی از شرایط زیستی و جبر

* دانشیار تاریخ فرهنگی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

رایانامه: M.ahmadzadeh@ihcs.ac.ir

چکیده مقالات پنجمین همایش دوسالانه بین‌المللی خلیج فارس ■ ۳۳

جغرافیایی آن‌ها-زندگی ساحل نشینی-، بهره‌گیری از ذوق و استعداد فردی عجین شد. لذا، علی‌رغم وجود قومیت‌های گوناگون در خلیج فارس که به دنبال موج‌های مهاجرتی به این نواحی آمده‌اند، اما غنای فرهنگی و تمدن ایرانی، این اقوام را به تدریج در فرهنگ و تمدن پارسیان هضم و جذب کرد و هویت ایرانی به گفتمان غالب در خلیج فارس تبدیل شد.

کلیدواژه‌ها: خلیج فارس، دوره قاجاریه، هویت تاریخی، مؤلفه فرهنگی، ایران.

اسناد نویافته بندرعباسی
بین سال‌های ۱۲۶۸ تا ۱۲۷۰ ه. ق.
رسول احمدلو*

تاریخ بندرعباس در دوران قاجار، با وجود مطالعات مختلف، همچنان دارای ابهاماتی است. در این دوره، امامان مسقط به عنوان ضابطه‌داران بندرعباس فعالیت می‌کردند. این نقش به دلیل موقعیت استراتژیک بندرعباس و ارتباطات تجاری و سیاسی آن با کشورهای مختلف، اهمیت ویژه‌ای در تحولات داخلی و خارجی ایران داشت. با به قدرت رسیدن ناصرالدین شاه، حکومت قاجار تصمیم به تجدید نظر در مسأله مال‌الاجاره بندرعباس گرفت. این تغییرات به دلایل مختلفی صورت گرفت که خارج از حیطه این مقاله است.

با وجود تمام پژوهش‌های انجام‌شده در خصوص مسأله اجاره‌داری و ضابطه‌داری بندرعباس، هنوز اسناد معرفی نشده‌ای از این رویداد در مراکز آرشیوی ایران موجود است که تاکنون معرفی نشده‌اند. این اسناد که مربوط به سال‌های ۱۲۶۸ تا ۱۲۷۰ ه. ق است، شامل ۵۰ برگ سند در چند پرونده در مرکز اسناد ملی ایران می‌باشد که به وضوح حکایت از چگونگی تجدید نظارت بر امور مالی بندرعباس در دوره ناصری دارد. این اسناد شامل فرمانی از ناصرالدین شاه، مکاتبات والی فارس با قوای نظامی و قشربانی مختلف بندرعباسی و محمد رحیم خان کارگزار هستند. این مقاله بر آن است تا ضمن معرفی این اسناد، زوایای نیافته آن‌ها را بررسی کند.

کلیدواژه‌ها: بندرعباسی، قاجاریه، ناصرالدین شاه، ضابطه‌داری، امامان مسقط.

* دانشجوی دکتری تاریخ گرایش ایران اسلامی، دانشگاه خوارزمی تهران.
r.ahmadlu@gmail.com
رایانامه:

امنیت صدور نفت در دوره جنگ تحمیلی

مطالعه موردی پدافند هوایی ارتش

حسین احمدی*، شهریار حیدری**

این مقاله به بررسی نقش و عملکرد پدافند هوایی ارتش جمهوری اسلامی ایران در حفاظت از جزیره خارک طی هشت سال جنگ تحمیلی عراق علیه ایران می‌پردازد. جزیره خارک، به عنوان قلب تپنده صادرات نفت ایران، در زمان جنگ، اهمیت استراتژیک بی‌بدیلی داشت و بخش عمده‌ای از درآمدهای ارزی کشور و تأمین نیازهای جنگ از طریق آن صورت می‌گرفت. عراق، با هدف قطع صادرات نفت ایران و ناتوان کردن اقتصاد کشور، بیش از ۲۸۰۰ حمله هوایی و موشکی به این جزیره انجام داد.

در پژوهش حاضر، از ترکیب روش‌های تاریخ شفاهی و تحلیل اسناد تاریخی استفاده شده است تا تصویری جامع از چگونگی اجرای عملیات پدافندی و تأثیر آن بر مدیریت جنگ به دست آید. مصاحبه‌های انجام‌شده با فرماندهان و کارکنان حاضر در جزیره نشان می‌دهد که پدافند هوایی، توانست با اتخاذ تاکتیک‌های خلاقانه و استفاده بهینه از منابع موجود، کارایی دفاعی خود را حفظ کرده و حملات دشمن را تا حد زیادی خنثی کند.

این مقاله به تحلیل چالش‌های فنی و مدیریتی پیش روی پدافند هوایی، از جمله کمبود قطعات یدکی، فشارهای اقتصادی و موانع ناشی از تحریم‌ها می‌پردازد. همچنین نقش هماهنگی میان نیروهای نظامی مختلف مستقر در خارک، از جمله نیروی دریایی و سپاه پاسداران، در افزایش اثربخشی عملیات دفاعی بررسی شده است.

یافته‌های این تحقیق تأکید دارند که با مدیریت صحیح منابع، هماهنگی

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مطالعات خلیج فارس. رایانامه: ahmadihosein@ut.ac.ir

** دانش‌آموخته دکتری جغرافیای سیاسی دانشگاه تهران.

۳۶ ■ خلیج فارس: تاریخ، فرهنگ و تمدن با تأکید بر فرهنگ و فنون دریانوردی

میان نیروها و تکیه بر نوآوری‌های داخلی می‌توان در برابر تهدیدهای بزرگ ایستادگی کرد. پژوهش حاضر همچنین بر ضرورت مستندسازی تجربه‌های نظامی و بهره‌گیری از تاریخ شفاهی برای انتقال دانش به نسل‌های آینده تأکید دارد. این یافته‌ها می‌توانند به عنوان الگویی برای برنامه‌ریزی‌های دفاعی و مدیریت بحران در آینده مورد استفاده قرار گیرند.

کلیدواژه‌ها: خلیج فارس، امنیت، صادرات نفت، پدافند، ارتش.

**رسانه و آگاهی ایرانیان از خلیج فارس؛
مطالعه موردی؛ فضای ایکس (توئیتر سابق)
مهدی احمدی*، فرشته جهانی****

نام خلیج فارس از جمله نام‌های کهن و تاریخی است که از دیرباز تاکنون در اسناد، قراردادها و متون رسمی، مورد استفاده تمامی اقوام و ملت‌های جهان قرار گرفته است. این پهنه آبی در طول تاریخ با عنوان‌هایی چون خلیج فارس، خلیج عجم، دریای فارس یا بحر فارس شناخته شده است. با این وجود در دوره‌هایی خاص، برخی کشورهای حاشیه‌نشین خلیج فارس کوشیده‌اند تا نام اصیل و تاریخی آن را جعل کنند اما در تحقق این هدف ناکام مانده‌اند.

در شرایطی که فضای رسانه‌ای روزبه‌روز در حال گسترش و اثرگذاری بیشتر است ایرانیان در برابر این تحریف‌ها، واکنش‌هایی از خود نشان داده‌اند. یکی از بسترهای برجسته این واکنش‌ها، شبکه اجتماعی «ایکس» (توئیتر سابق) است. بر این اساس، مقاله حاضر در پی پاسخ‌گویی به این پرسش است که: کاربران فارسی‌زبان در فضای «ایکس» چگونه آگاهی تاریخی درباره خلیج فارس ایجاد می‌کنند و در برابر تحریف‌های نام آن، چه واکنش‌هایی از خود نشان داده‌اند؟ برای پاسخ به این پرسش، پس از مطالعات کتابخانه‌ای، از روش داده‌کاوی با استفاده از نرم‌افزار «هشتگ»، بهره گرفته شده است.

کلیدواژه‌ها: خلیج فارس، فضای مجازی، ایکس (توئیتر سابق)، آگاهی تاریخی.

* دانش‌آموخته دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.

رایانامه: mehdiahmadi667@gmail.com

** دانش‌آموخته دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران.

جزیره کیش و جایگاه آن در مطالعات باستان‌شناسی خلیج فارس

محمد اسماعیل اسمعیلی جلودار*، محمد مرتضایی**

محیط جغرافیایی خلیج فارس و جزایر آن، پیش و پس از شکل‌گیری آن، از دیرباز یکی از کانون‌های استقرار مورد توجه انسان در طول حیات بوده است. آثار پارینه‌سنگی شناسایی شده در جزیره قشم و دیگر بخش‌های ساحلی آن، این حضور را به خوبی تا دوران تاریخی تأیید می‌کند. توجه به این دریای پارسی توسط ایرانیان به ویژه در دوران تاریخی با شواهدی از استقرار ایلامی‌ها در «تُل پی تُل» بوشهر، یا هخامنشیان در کاخ بردک سیاه برازجان، اشکانیان در طول سواحل آن بویژه در بوشهر و هرمزگان، و ساسانیان در سرتاسر آن بیشتر نمود داشته و در دوران اسلامی این دریای پارسی به عنوان یکی از مراکز قدرت ایرانیان مطرح بوده است. در این مقاله به جزیره کیش و جایگاه آن در مطالعات باستان‌شناسی خلیج فارس با نگاهی به آثار شناسایی شده در آن و ظرفیت‌ها و چالش‌های آن با رویکرد تاریخی پرداخته خواهد شد.

نخستین اطلاعات موجود از آثار باستانی جزیره کیش، مربوط به گزارش اقتدار از بررسی سال ۱۳۴۶ است. در زمستان ۱۳۵۲ همیلتون از طرف سازمان عمران کیش اقدام به بررسی‌های سطحی در جزیره کیش و جمع‌آوری مجموعه‌ای از سفال، شیشه و دیگر مواد فرهنگی سطحی کرد. در اسفند همان سال دیوید وایت هاوس سرپرست انگلیسی کاوش‌های باستان‌شناسی سیراف، به دعوت سازمان عمران از کیش و آثار تاریخی آن بازدید کرد. پس از او بابک راد در سال ۱۳۵۳، سیف‌الله کامبخش فرد در سال ۱۳۵۴ و حسین بختیاری، به بررسی جزیره کیش می‌پردازند که در این بین حسین بختیاری در سال ۱۳۵۷ در مجله بررسی‌های تاریخی به ارائه کار خود پرداخت. پس از انقلاب تا سال ۱۳۷۰ پژوهش‌های باستان‌شناسی متوقف ماند و

* دانشیار گروه باستان‌شناسی و رئیس مؤسسه باستان‌شناسی دانشگاه تهران. رایانامه: jelodar@ut.ac.ir

** دانشیار پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری کشور.

چکیده مقالات پنجمین همایش دوسالانه بین‌المللی خلیج فارس ■ ۳۹

کارهای زنده یاد دکتر محمود موسوی شروع و در ادامه مرحوم دکتر فاطمه کریمی، خانم دکتر لک پور، خانم دکتر زرین تاج شیبانی، سورتچی، راستی دوست، فریدون بیگلری و زارعی و در نهایت فصل هفتم آن توسط دکتر مرتضایی انجام شد. آنچه مشخص است این جزیره از سه جنبه داشتن آب شیرین و قنات، زمین مناسب برای باغداری و کشت محدود، معیشت دریایی و صید مروارید و قرارگرفتن در مسیر تجارت دریایی اهمیت ویژه‌ای برای مطالعات باستان‌شناسی دارد. کلیدواژه‌ها: خلیج فارس، باستان‌شناسی، جزیره کیش، شهر حریره، تجارت دریایی.

خضر نمادی از فرهنگ عامیانه مردم آبادان

عباس اقبال مهران*

خضر (ع) که در متون تفسیری و دینی با عنوان «الخضر» و «عبد صالح» آمده، در فرهنگ عامیانه مردم آبادان به «حی الدارین» یعنی زنده در جهان (دنیا - آخرت) معروف است. زیرا در فرهنگ عامیانه، خضر از آب حیات نوشیده و تا پایان جهان در قید حیات باقی خواهد ماند. در قرآن کریم نام خضر با عنوان «عبد صالح» ذکر شده است. داستان سفر علمی خضر با حضرت موسی (ع) بخشی از سوره کهف را تشکیل می‌دهد. در بخش جنوبی آبادان به فاصله ۱۰ کیلومتر به سمت جنوب و آب‌های نیلگون خلیج فارس، قدم‌گاه خضر یکی از قدیمی‌ترین قدم‌گاه‌های منطقه، استان و شاید کشور است. ابن بطوطه در قرن ۸ هجری توقف کوتاه و چند روزه در این مکان مقدس داشته است. گزارش ابن بطوطه در دیدار او از عبادان قدیم به حضور در قدم‌گاه خضر و الیاس و ملاقات با دراویش صوفی متولیان این قدم‌گاه و مهمان‌نوازی آنها متمرکز است. تولید قدم‌گاه خضر که امروزه در اختیار عشیره معروف آل قیم است، در واقع اخلاف همان دراویش صوفی هستند که ابن بطوطه با آنها دیدار کرده و مورد مهمان‌نوازی آنها قرار گرفته است. میان «خضر» و «آب» خصوصاً «آب حیات» رابطه معناداری وجود دارد. به همین دلیل حضرت خضر را پیامبر دریاها نیز ذکر کرده‌اند. قرار گرفتن قدم‌گاه خضر در کنار دریا (خلیج فارس) در جنوب آبادان مؤید این مطلب است. در واقع قدم‌گاه‌های زیادی در سواحل و جزایر خلیج فارس وجود دارند که منسوب به خضر هستند. به همین دلیل «خضر» در فرهنگ عامیانه نه تنها مردم آبادان بلکه کلیه ساحل‌نشینان و جزایر نشینان خلیج فارس نماد «آب» و «سر سبزی» است. خضر در میان مردم آبادان و استان خوزستان جایگاه قدسی ویژه‌ای دارد. در فرهنگ عامه مردم آبادان، توسل به خضر به دلیل زنده بودن و تقرب او به خدا، همواره توسط طبقات مختلف اجتماعی مشهود است

* دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران.

رایانامه: Abass.em1987@gmail.com

و البته کرامات زیادی از این توسل حاصل شده است. مردم آبادان در تمام ایام سال ضمن حضور در قدم‌گاه خضر و توسل به آن حضرت، نذورات خود را تقدیم می‌کنند. این سنت، استمرار سنت دوران ابن بطوطه است. قدم‌گاه خضر در جنوب آبادان نمادی از معماری دوره صفویه است؛ زیرا این قدم‌گاه در سال ۹۲۰ ه.ق. در دوره صفویه تجدید بنا گردید. بسیاری از نخلستان‌های منطقه جزیره الخضر توسط عشیره آل قیم وقف حضرت خضر گردید؛ در دوره‌های مختلف تاریخی در «مضیف» یا «رفاده خضر» پذیرایی و اطعام زائران داخلی و خارجی بر عهده این عشیره است.

کلیدواژه‌ها: خضر، آبادان، قدم‌گاه، آب، فرهنگ.

منبر چوبی مسجد جامع رمکان در جزیره قشم

شواهدی از مراودات فرهنگی حوزه اقیانوس هند

در سده‌های میانی دوره اسلامی

کاظم امیدی*، طیه رحیمی**

در مسجد جامع قدیم رمکان واقع در جزیره قشم، منبر چوبی فاخری وجود دارد. براساس گزارش‌های شفاهی، این منبر متعلق به مسجدی در توریان بوده است که پس از تخریب مسجد در پی زلزله، به مسجد جامع رمکان منتقل شده است. فاخر بودن این منبر اهمیت پرداختن به جنبه‌های تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و فنی و هنری آن را ایجاب می‌کند. با این وجود، تاکنون پژوهشی مستقل در ارتباط با معرفی، تاریخ و مکان و فن‌شناسی ساخت این منبر انجام نگرفته است. در تحقیق پیش‌رو علاوه بر معرفی و شرح چگونگی انتقال آن، به بررسی این مباحث پرداخته شده است. نتایج تحقیق بر آن است که تاریخ ساخت منبر به زمان ملوک هرموز بر می‌گردد و همچنین مشخص شد منبر از قطعات جداگانه‌ای ساخته شده که پس از انتقال، در مسجد توریان نصب شده است. از این نظر، با توجه به توسعه فعالیت‌های ملوک هرموز در جزیره قشم و مراودات فرهنگی آنها با حوزه اقیانوس هند به ویژه شمال غرب هند، تحقیق حاضر زمینه ایجاد پرسشی دیگر را مطرح می‌کند، مبنی بر اینکه، آیا این منبر فاخر در هند ساخته شده است؟ و آیا در پی سفارش شخصی بلندمرتبه و یا به عنوان هدیه‌ای از طرف یک تاجر خریداری و سپس به مسجد توریان منتقل شده است؟.

کلیدواژه‌ها: جزیره قشم، مسجد توریان، توران شاه، منبر چوبی، مراودات فرهنگی.

*دانش‌آموخته دکتری باستان‌شناسی دانشگاه تهران. رایانامه: kazemomidiut@gmail.com

**دانش‌آموخته دکتری باستان‌شناسی دانشگاه تهران. رایانامه: Rahimitut@gmail.com

منظومه جِرون نامه و نگاره‌های آن

اکبر ایرانی*

منظومه جِرون نامه یا داستان جِرون اثر سراینده‌ای متخلص به قَدّری است که در سال ۱۰۴۲ ق. به پایان رسیده و به آزاد کردن جزایر ایرانی خلیج فارس و بحرین از تصرف نیروهای اشغال‌گر پرتغالی اختصاص یافته است. شاعر که از نزدیکان الله‌وردی خان و پسرش امام‌قلی خان بود، به نقش این دو تن در رویدادهای مورد گفتگو پرداخته و در نهایت از کشته شدن او و فرزندانش و عزاداری زنان خاندان وی سخن رانده است. نسخه منحصر به فرد این اثر که در کتابخانه بریتانیا نگهداری می‌شود، فاقد تاریخ کتابت است، اما با توجه به سبک عمومی نسخه می‌توان گفت که تقریباً معاصر با سرایش اثر، کتابت شده است. نسخه دارای ده نگاره بدون رقم و الهام‌گرفته از شیوه مکتب اصفهان متقدم است و ظاهراً همگی نگاره‌ها توسط یک تن ترسیم شده‌اند. چون نگاره‌ها چندان پرکار نیستند می‌توان دانست که کار یک هنرمند چیره‌دست درباری نبوده‌اند، با این حال در نگاره‌ها حتی الامکان به تصویرگری دقیق رویدادها پرداخته شده و از این دیدگاه برای بررسی نگارگری رویداد محور، اهمیت بسیاری دارد. در این مقاله به توصیف نگاره‌ها از دیدگاه ارتباط با متن و جزئیات ترسیم‌شده در آن‌ها پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: جِرون نامه، قَدّری، نگارگری، مکتب اصفهان، شاه‌عبّاس صفوی، قشم، هرمز.

*رئیس مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب. رایانامه: Akbar.irany@gmail.com

سیاست ایران در خلیج فارس از ۱۹۰۶م. تا ۱۹۱۸م. با تأکید بر نقش نفت و تجارت پریمه بابائی*

پژوهش حاضر به بررسی تحولات سیاست خارجی ایران در یکی از حساس‌ترین و پیچیده‌ترین دوره‌های تاریخی کشور می‌پردازد. این پژوهش با هدف تحلیل تأثیر کشف نفت و تجارت دریایی بر سیاست‌های ایران در خلیج فارس و نحوه تعامل با قدرت‌های استعماری، به بررسی زمینه‌های تاریخی، سیاسی و اقتصادی این دوره پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که کشف نفت در جنوب ایران و انعقاد امتیازنامه داری، ایران را به کانون رقابت میان بریتانیا و روسیه تبدیل کرد و موجب شد که بریتانیا با هدف تأمین منافع استعماری خود، نفوذ گسترده‌ای در بنادر جنوبی ایران به‌ویژه بندر بوشهر و بندر لنگه اعمال کند. همچنین، تجارت ایران با هند و امپراتوری عثمانی تحت تأثیر فشارهای استعماری دچار محدودیت شد. جنگ جهانی اول نیز با اشغال بنادر ایران توسط بریتانیا و تلاش امپراتوری عثمانی برای نفوذ در جنوب کشور، موجب ناامنی و اختلال در تجارت دریایی شد.

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که ضعف ساختاری دولت ایران، نبود انسجام درونی و فشار قدرت‌های استعماری، مانع از اتخاذ سیاستی مستقل و مؤثر در خلیج فارس شد. این شرایط، وابستگی اقتصادی و سیاسی ایران را افزایش داد و زمینه‌ساز کاهش نفوذ منطقه‌ای کشور در این دوره شد. پژوهش حاضر بر اهمیت بازنگری در سیاست‌های منطقه‌ای و لزوم تقویت توانمندی‌های داخلی برای حفظ منافع ملی تأکید دارد.

کلیدواژه‌ها: سیاست ایران، خلیج فارس، دوران مشروطه، نفت و تجارت.

کشتی مَگان و تجارت خلیج فارس در اواخر هزاره سوم پیش از میلاد بازاندیشی بر اساس مقدمه قانون نامه اور-نامو

حسین بادامچی*

عبارت کشتی مَگانِ ناآ در متون بین‌النهرینی عبارتی مبهم است. ناآ، خدای ماه سومری (که به نام سوئن نیز شناخته می‌شود)، طبق متون به سفری آیینی از اور به نیپور با قایق رفته است که احتمالاً بخشی از یک آیین مذهبی سالانه بوده است. با این حال، این سفرها با نوع دیگری قایق به نام ماگور انجام می‌شدند، نه با کشتی‌های مَگان که شناورهای دریانورد و چوبی بودند و با تجارت دوردست در خلیج فارس ارتباط داشتند. عبارت بازگرداندن کشتی‌های مَگان احتمالاً اشاره به احیای تجارت دریایی دارد، مفهومی که پیشتر در کتیبه‌ای از سارگون اکد (حدود ۲۳۰۰ ق.م) نیز دیده می‌شود که ادعا می‌کند تجارت با دیلمون، مَگان و ملوآ را برقرار کرده است. لورسن و اشتاینکالر (۲۰۱۷ م.) استدلال می‌کنند که کشتی‌های مَگان بدون شک کشتی‌های دریانورد بودند، اما دلیلی وجود ندارد که این کشتی‌ها بومی مَگان بوده باشند. آنها گمان می‌کنند که این کشتی‌ها در واقع متعلق به بابلیان و مورد استفاده در مسیر گواآ-مَگان بوده‌اند. این مقاله استدلال آنها را از طریق بررسی مجدد شواهد متنی و باستان‌شناسی، به‌ویژه در ارتباط با قانون نامه اور-نامو، مورد ارزیابی قرار داده و نقش کشتی‌های مَگان در تجارت دریایی بین‌النهرین را در اواخر هزاره سوم پیش از میلاد بازبینی می‌کند.

کلیدواژه‌ها: تجارت خلیج فارس، کشتی‌های مَگان، قانون نامه اور-نامو، ناآ، مسیر گواآ-مَگان.

*عضو هیأت علمی دانشگاه تهران. رایانامه: hbadamchi@ut.ac.ir

بررسی رساله / اجزاء کشتی از سدید السلطنه

احمد بازماندگان خمیری*

محمد علی خان سدید السلطنه کبابی آثار متعددی در حوزه خلیج فارس و کرانه‌های آن به رشته تحریر درآورده است. یکی از این آثار، رساله کوچکی در مورد اجزاء کشتی است. او در این رساله به ترتیب حروف الفبا، اجزاء مختلف کشتی را برشمرده است. هرچند این رساله از نظر حجم قابل مقایسه با دیگر آثار او نیست، اما از نظر محتوا می‌تواند با آنها برابری کند. این مقاله درصدد است ضمن بررسی این رساله به شیوه توصیفی-تحلیلی به این پرسش پاسخ دهد که این اجزاء به چه نوع و کدام دسته از شناورهای دریایی تعلق دارند؟

این پژوهش نشان می‌دهد که اجزایی که سدید السلطنه در این رساله مورد ارزیابی قرار داده است هریک متعلق به کشتی‌های مختلف است. برخی از آنها در بین شناورها مشترک است و برخی دیگر تنها به یک نوع خاص تعلق دارد و سدید السلطنه بدون تفکیک آنها، آن را در یک جا ذکر کرده است.

کلیدواژه‌ها: سدید السلطنه، رساله اجزاء کشتی، کشتی، چوب، دکل.

جستاری پیرامون فن صید مرجان در سده‌های میانه و بازتاب این گوهر در متون منظوم و منثور ادب پارسی جمال پیره‌مرد شتربان *

مرجان سرخ که گونه‌ای مرجان آبرزی از شاخه «مرجانیان» از رده «گل‌سان‌زیان» است، در گذشته به سبب زیبایی، سرخ فامی، جلا، درخشندگی و استحکام خاص خود، یکی از محبوب‌ترین جواهرات نزد قاطبه مردمان جهان، به ویژه ایرانیان و ساکنان کرانه‌های دریای مدیترانه، به شمار می‌آمد. مرجان سرخ برخلاف بیشتر گوهرها که خاستگاهی معدنی داشته و در واقع نوعی «کانی» بودند، گونه‌ای جاندار زنده بود و بدین سبب، امکان صید آن همچون «مروارید» (دُر/لؤلؤ) در دریاها آزاد وجود داشت. به سبب محبوبیت این گوهر و تقاضای بالا برای آن در حرفه‌های مرتبط با جواهرسازی، مسلمانان شیوه‌های خاص و جالبی برای صید مرجان سرخ ابداع کرده بودند که امروزه دیگر رایج نیستند و کمابیش از فنون منسوخ به شمار می‌آیند. با این حال، توصیف‌های کوتاهی از این فنون در نوشتارهای کهن، مانند جواهرنامه‌ها، عجایب‌نامه‌ها و آثار جغرافیایی برجای مانده است که با خوانش آن‌ها، می‌توان به شیوه‌های صید مرجان نزد مسلمانان پی برد. از سوی دیگر، مرجان سرخ مانند هر گوهر دیگری در آثار ادبی پارسی بازتاب یافته و شُراینندگان و نویسندگان ایرانی با عطف به ویژگی‌هایی که در متون فنی راجع به این گوهر گفته شده بود، تصاویری شاعرانه از مرجان سرخ ساخته‌اند. با این وصف، درک ایرانیان گذشته از مرجان سرخ -مانند هر گوهر دیگری- تنها به قلمرو جواهرات محدود نمانده و به حوزه روحیات، اخلاقیات، احساسات، باورهای عامیانه و گاه خرافات کشیده شده بود. در نوشتار پیش‌رو کوشش خواهد شد تا از طریق بازخوانی و ارزیابی متون کهن، نخست، گزارشی از فنون مرتبط با صید مرجان نزد مسلمانان ارائه شده و آنگاه با تمرکز بر آثار منثور و منظوم ادب پارسی، جایگاه و نمود شاعرانه این گوهر در آثار مذکور شناسایی و ارزیابی شود.

کلیدواژه‌ها: مرجان سرخ، گوهر، صید مرجان، ادبیات پارسی.

ایجاد فضای تحول

کشتی‌های دولتی قاجار و تغییرات ساختاری در خلیج فارس

شیوا تقوایی زحمت‌کش *

مقاله حاضر به تحلیل تأثیر کشتی‌های دولتی قاجار در ایجاد خلأهای ساختاری و فراهم‌سازی زمینه برای تغییرات نهادی در خلیج فارس می‌پردازد. این کشتی‌ها از بدو ورود به خلیج فارس به عنوان وسیله‌ای برای عینیت بخشیدن به نفوذ و اقتدار نظام سیاسی قاجار کارکردی ایجابی را بر عهده گرفتند؛ اینکه در این کار موفق شدند یا نه مورد بحث نیست؛ آنچه در این پژوهش به عنوان مسأله مطرح است این است که این کشتی‌ها به عنوان بخشی از ابزار نظام سیاسی اداری ایران چطور با قرارگیری در متن و بطن نظام‌های سیاسی دیگری که در خلیج فارس در پی اعمال نفوذ بودند، مانند نظام دریاسالاری انگلستان یا نظام حکومت‌های محلی، خلأهایی را در این نظام‌ها موجب شد و در نهایت این خلأها فضایی برای جایگزینی یک نیروی دریایی مدرن و سازمان یافته را در شبکه نظام‌های فعال در خلیج فارس، از طریق سلب برخی از وظایف و اختیارات آن نظام‌ها با پشتوانه مشروعیت حکومت قاجار به منصفه ظهور رساند. فرضیه این پژوهش با یک عبارت شرطی خلاف واقع بهتر بیان می‌گردد «اگر کشتی‌های دولتی در دوره قاجار خریداری و در خلیج فارس مستقر نمی‌شدند آیا در دوره پهلوی زمینه برای تشکیل و استقرار نیروی دریایی فراهم بود؟ یا مبانی مشروعیت بخش به شبکه نظام‌های موجود در خلیج فارس به اندازه‌ای مستحکم شده بودند که دیگر نظام سیاسی ایران نمی‌توانست قدرت خود را در آب‌های خلیج فارس گسترش دهد. فرضیه مطرح‌شده بر این مبناست که کشتی‌های دولتی، خلأهایی در ساختارهای موجود ایجاد کردند و این فرآیند، در نهایت، زمینه را برای شکل‌گیری نهادهای دریانوردی جدید در دوره‌های بعد آماده کرد. برای تحلیل این تغییرات از نظریه‌های ساختارگرایی و همچنین تغییرات

* دانش‌آموخته مقطع دکترای رشته تاریخ ایران بعد از اسلام از دانشگاه تهران.
shivataghvaei@gmail.com: رایانامه

نهادی داگلاس. سی. نورث استفاده شده است. نظریه نخست با بیان چگونگی کشف و تشخیص یک تغییر ساختاری، کمک کرد تا با نگاهی کل‌نگر این تغییر ساختاری تشخیص داده شود و نظریه داگلاس نورث نیز در چگونگی تحلیل عملکرد بخش‌های مختلف یک نظام در مسیر تغییر نهادی کمک کرد تا نقش کشتی‌ها به عنوان بخشی از این نظام مورد بازشناسی نظری قرار گیرد. نتایج پژوهش نشان می‌دهند که نقش کشتی‌های دولتی فراتر از یک ابزار اجرایی بود و به عنوان پایه‌ای برای تغییرات بلندمدت در قواعد و نظام‌های موجود، از طریق ایجاد خلاء ساختاری زمینه‌ساز ظهور نهادهای دریانوردی دولتی در دوره‌های بعدی شد.

کلیدواژه‌ها: تغییرات ساختاری، ساختارگرایی، کشتی‌های دولتی قاجار، نهادگرایی، خلیج فارس.

همراه با دلاواله در هرمزگان

سید علی حسینی*

این مقاله به بررسی سفر پیترو دلاواله، اشراف‌زاده ایتالیایی، به ایران و به ویژه هرمزگان می‌پردازد. دلاواله پس از یک شکست عشقی به سرزمین مقدس سفر می‌کند و در بغداد با دختری از پیشوایان مسیحی ازدواج می‌کند. او در سال ۱۶۱۷م. به ایران آمده و پنج سال در دربار شاه عباس و میان ارامنه اصفهان زندگی می‌کند. در سال ۱۶۲۱م. دلاواله تصمیم به سفر به هند می‌گیرد و مسیر خود را از هرمزگان می‌گذراند.

دلاواله که در تاریخ ۱۵ آبان ۱۰۰۰ شمسی (ششم نوامبر ۱۶۲۱) مسیر بخش‌های شرقی ایالت فارس تا میناب را طی کرده، اطلاعات دست‌اولی از آبادی‌ها و مسیرهای ارتباطی آن دوره به دست داده است. وضعیت طبیعی و اقتصادی مناطق بین راه از جمله دیگر مواردی است که او در این سفرنامه بدان‌ها اشاره کرده است.

او به بررسی مسیرهای سفر خود می‌پردازد و از مکان‌های مختلف نام می‌برد که برخی از آن‌ها با نام‌های امروزی مطابقت ندارد.

مقاله به بررسی جزئیات سفر دلاواله و تطبیق اطلاعات آن با وضعیت جغرافیایی و فرهنگی مناطق مورد اشاره می‌پردازد. این سفرنامه به عنوان منبعی ارزشمند برای شناخت تاریخ و جغرافیای این ناحیه به شمار می‌آید.

کلیدواژه‌ها: پیترو دلاواله، سفرنامه، طارم، هرمزگان، میناب، صفویان، پژوهشگر بومی، هرمزگان.

تحلیلی بر نقش روزنامه مظفری در تقویت روحیه آزادی خواهی و ترویج فرهنگ مطالبه‌گری در بوشهر و بنادر خلیج فارس گالیا حق پرست*، مجتبی محمدی**

روزنامه مظفری به سردبیری لبیب‌الملک مظفری یکی از جراید مهم و تأثیرگذار در حوزه مطبوعات بوشهر و بنادر در عصر قاجار به شمار می‌رود. مطالعات و بررسی‌های امروزی حاکی از آن است که روزنامه مظفری با توجه به فضای بسته حاکم بر جامعه شهری بوشهر در عصر قاجار که از سوی دو نهاد قدرت حاکم بر این بندر یعنی حکمرانان داخلی به عنوان نماینده دربار قاجار و همچنین نماینده سیاسی انگلستان کنترل و نظارت می‌شده است نقشی مهم در ترویج فرهنگ مطالبه‌گری و آزادی خواهی و انتقال مفاهیم مهمی چون مبارزه با استبداد، استعمار و آگاهی بخشیدن به طبقات گوناگون جامعه بوشهر و خلیج فارس از وضعیت حاکم بر عصر و زمانه خود داشته است. از همین رو، پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با استفاده از روش کتابخانه‌ای به دنبال پاسخ به این سؤال است که روزنامه مظفری چه نقش و تأثیری بر تقویت روحیه مطالبه‌گری و آزادی خواهی در بوشهر و بنادر داشته است؟ نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که روزنامه مظفری که به نوعی نشأت گرفته از ریشه‌های فکری روشنفکران عصر مشروطیت بود آرمان اصلی خود در بوشهر را انتقاد با هدف اصلاح امور سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در بوشهر و بنادر گذاشته بود و در این راه با انعکاس اخبار روز اروپا و آسیا در صدد مقایسه این مناطق با وضعیت موجود در ایران به صورت عام و بوشهر به صورت خاص بود.

کلیدواژه‌ها: ایران، خلیج فارس، روزنامه مظفری، بوشهر و بنادر.

*مدیر موزه منطقه‌ای خلیج فارس، محقق و پژوهشگر حوزه خلیج فارس و بوشهر.

رایانامه: g_haghparsat@yahoo.com

**دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی دانشگاه خلیج فارس بوشهر، محقق و پژوهشگر تاریخ خلیج فارس.

رایانامه: mm.mohammadi64@gmail.com

معرفی آثار و دست‌نوشته‌های علی نیا اوزی تاجر بحرینی

حامد خادم اوزی*، علی محمد الصوفی**

هنگامی که استاد محمد علی نیا اوزی در اواخر دهه پنجاه قرن گذشته درگذشت، شصت سال کار ادبی از جمله تاریخ، خاطرات، سفرنامه‌ها، نظرات سیاسی، اشعار و یک نمایشنامه را به دلایلی از خود به جای گذاشت. اگرچه او از بستگان ما بود، اما هیچ‌کس از این آثار مطلع نبود تا اینکه ۳۵ سال پیش آن اسناد در خانه قدیمی استاد در حین تخریب در محله اوزی‌ها در بحرین کشف شد. علی نیا یک تاجر و کارگزار چرخ خیاطی سنگر در بندر لنگه و کرمان و خرمشهر و بصره و بعداً در بحرین بود.

هدف این مقاله معرفی این شخصیت و میراث فرهنگی وی به خوانندگان و علاقمندان و آشنایی آنان با اندیشه روشنفکر و بازرگانی است که بین سال‌های ۱۲۸۰ ه.ق تا ۱۳۳۷ ه.ق بین دو ساحل خلیج (جنوب ایران، دبی و بحرین) زندگی، مهاجرت و کار کرده و از تعداد زیادی از کشورهای منطقه، در دوره‌های حساس اقتصادی و تحولات سیاسی غرب قاره آسیا و هندوستان در شرق بازدید کرده است.

به زودی کتابی منتشر می‌شود که نشان‌دهنده یک سوم آثار اوست، متشکل از خاطرات سوم و چهارم، سرشار از اطلاعات مکان‌ها، شخصیت‌ها و وقایع منطقه در سال‌های ۱۳۰۶ ه.ق تا ۱۳۱۶ ه.ق، سه سفر جالب به هندوستان، مسأله ترکیه و نمایشنامه‌ای که شبیه سازی فساد مأمورین محلی دولت در بندر لنگه است. علاوه بر سرخط‌های سفر او به حج، کراچی، شام (لبنان و فلسطین - بیت المقدس)، و چندین شهر ایران و همچنین بصره که از کویت می‌گذرد. علاوه بر رساله پاسخ به آقای سعید نفیسی. استاد علی نیا هشت کتاب دست‌نویس دیگر درباره تاریخ و سیاست درباره ایران، مصر، افغانستان و ترکیه دارد.

کلیدواژه‌ها: محمد اوزی، علی نیا، بندر لنگه، بحرین، هند، خاطرات شخصی، سفرها، نسخه‌های خطی، وکیل سنگر.

*پژوهشگر

**دانشیار دانشگاه بحرین. رایانامه: ali.alsoufi@gmail.com

معرفی مرصادالاطباء اثر شرف‌الدین شاه حسین بیرمی لاری

حسین خادم*

خلیج فارس از پرآوازه‌ترین دریا‌های گیتی در مرکز تبادل فرهنگی و اقتصادی جهان یعنی خاورمیانه قرار دارد. خلیج فارس، مهد فرهنگ‌ها و تجلی‌گاه تمدن‌های کهن و باستانی به شمار می‌رود. نقش و جایگاه مهم خلیج فارس و ارتباطات فرهنگی میان دولت‌ها و ملت‌ها سبب رونق فرهنگی در نواحی کرانه‌ای و پس‌کرانه‌ای خلیج فارس در جنوب ایران شده است. این نواحی درگذشته تاکنون مهد علوم و خاستگاه دانشمندان و عالمان علوم نجوم، شیمی، فیزیک، زمین‌شناسی، الهیات، خودشناسی و خداشناسی و... بوده است. یکی از این علوم که در دوره‌های مختلف تاریخی به ویژه صفویان از رونق و پیشرفت زیادی برخوردار بوده است علم پزشکی است. از پزشکان نامدار این کهن دیار، شرف‌الدین شاه حسین بیرمی است که در دربار صفویان امر طبابت و ریاست گروه پزشکی دربار حاکم لار را برعهده داشته است. از این عالم و دانشمند آثار متعددی بر جای مانده است که از جمله آنها کتاب مرصادالاطباء است.

از این اثر گرانبها دو نسخه خطی به یادگار مانده است. نسخه‌ای از آن در کتابخانه دانشگاه یو. سی. ال. ای. آمریکا و نسخه‌ای دیگر از آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است. با معرفی، بررسی و کنکاش در احوال این طبیب و معرفی این اثر سترگ، برگ زرینی از درخت دانش و معرفت این سرزمین را می‌توان به جهان علم هدیه داد. این مقاله با هدف معرفی کتاب مرصادالاطباء و مؤلف آن شرف‌الدین شاه حسین بیرمی نوشته شده است. مقاله بر اساس دو نسخه خطی کتابخانه یو. سی. ال. ای آمریکا و کتابخانه مجلس شورای اسلامی به رشته تحریر در آمده است.

کلیدواژه‌ها: خلیج فارس، بیرم، صفویان، شرف‌الدین شاه حسین بیرمی، مرصادالاطباء.

نحوه محاسبه نوروز دریا توسط ناخدای دیلمی

علیرضا خلیفه‌زاده*، آرمیندخت امین**

پژوهش حاضر روش محاسبه نوروز دریا توسط یکی از ناخدایان بندر دیلم را نشان می‌دهد. آغاز نوروز دریا در منابع مختلف روزهای مختلفی، غالباً از مرداد و دو ماه دیگر تیر و شهریور دانسته شده است. در این پژوهش داده‌های منابع مختلف از کهن‌ترین متون مانند «حاویه» اثر ابن ماجد تا جدیدترین (سفرنامه دریایی ناخدا عباس دریانورد) بررسی شده است.

به منظور دستیابی به تاریخ دقیق نوروز دریایی، این پژوهش به یک روش محاسبه منحصر به فرد از میان دست نوشته‌های ناخدا عبدالله فهیمی از ناخدایان فاضل و اهل قلم بندر دیلم دست یافته است که در این مقاله تحلیل و ارایه می‌گردد.

روش تحقیق، جستجو در منابع کتابخانه‌ای و استفاده از یک نسخه دست‌نویس مربوط به سال ۱۳۴۳ ه.ق است. ناخدا فهیمی دیلمی ۱۸ مردادماه را روز اول نوروز دریا می‌داند. نتایج نشان می‌دهد نوروز دریا سابقه‌ای کهن و دیرینه نزد ایرانیان دارد و این تقویم و فرهنگ ایرانی در میان دریانوردان عرب در کویت، بحرین، عمان و سایر سرزمین‌های غربی خلیج فارس نیز رواج داشته است. چنان‌که در تعداد اندک روزنگاشت‌ها و سفرنامه‌های ناخدایان به طور ثابت در کنار سال میلادی و قمری نوروز دریایی، نوروز عامه یا نیروز عربی هم نوشته می‌شده است.

کلیدواژه‌ها: نوروز دریا، دریانوردی، خلیج فارس، ناخدا فهیمی، بندر دیلم.

*پژوهشگر. رایانامه: Liravi1111@gmail.com

**عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج. رایانامه: Amin228@gmail.com

اعراب مسلمان و خلیج فارس از پیشینه دریانوردی تا فتوحات دریایی سجاد دادفر *

این پژوهش که به روش تاریخی انجام گرفته، به بررسی تاریخ دریانوردی اعراب در خلیج فارس می‌پردازد و نقش آن‌ها را در توسعه تجارت دریایی، صنعت کشتی‌سازی و در نهایت مواجهه آنها با ساسانیان در بعد از ظهور اسلام مورد تحلیل قرار می‌دهد. در واقع سؤال پژوهش حاضر این است که اعراب مسلمان در زمینه دریانوردی در خلیج فارس از چه پیشینه‌ای برخوردار بودند و این پیشینه چه کمکی به آنان در فتح مناطق جنوبی ایران نمود؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که پیش از ظهور اسلام، اعراب بیشتر به زندگی بادیه‌نشینی و تجارت زمینی وابسته بودند، اما برخی اقوام جنوبی شبه جزیره، مانند یمنی‌ها و عمانی‌ها، مهارت‌های دریانوردی داشتند و در خلیج فارس و اقیانوس هند فعالیت می‌کردند. یمنی‌ها از دوران باستان در تجارت دریایی با هند، آفریقا و حتی چین فعال بودند. بندر عدن یکی از مهم‌ترین مراکز دریایی بود که کاروان‌های تجاری از آنجا به سراسر جهان سفر می‌کردند. عمانی‌ها هم به دلیل موقعیت استراتژیک خود، به عنوان واسطه تجاری بین هند، ایران و آفریقا عمل می‌کردند. قبایل شمال عربستان مانند قریش بیشتر در تجارت زمینی، از طریق کاروان‌هایی که بین مکه، شام و یمن حرکت می‌کردند، فعال بودند. کوه‌های حجاز مانعی طبیعی بودند که مانع ارتباط مستقیم آن‌ها با دریا می‌شد. به همین دلیل، بیشتر قبایل شمالی، فاقد مهارت‌های دریانوردی بودند و تمایلی به سفرهای دریایی نداشتند. کشتی‌های عربی در آن دوره در خلیج فارس، بیشتر از نوع چوبی و کوچک بودند و برای حمل ادویه، پارچه و کالاهای تجملاتی از هند و آفریقا مورد استفاده قرار می‌گرفتند. با ظهور اسلام، تحول بزرگی در دریانوردی اعراب رخ داد. گسترش قلمرو اسلامی، نیاز به حمل و نقل دریایی برای تجارت، جابجایی سپاهیان و مقابله با

دشمنان داشت؛ به همین دلیل تحرکات دریایی اعراب در این زمان افزایش یافت. در این دوره، اعراب برای اولین بار ناوگان دریایی قدرتمندی ایجاد کردند. در دوران خلیفه دوم، نخستین تلاش‌ها برای گسترش نفوذ دریایی اسلام آغاز شد. اولین فرماندهی که اعراب را به دریا هدایت کرد، "علاء بن حضرمی" بود که تلاش کرد تا از طریق خلیج فارس به سواحل جنوبی ایران یورش برد که نتیجه آن شکست مسلمانان بود. این شکست در تضعیف روحیه خلیفه دوم مؤثر بود به گونه‌ای که طی فرمانی علاء حضرمی را از فرماندهی سپاه اسلام در این منطقه عزل کرد. اما این شکست مانع نشد که اعراب مسلمان اندیشه فتوحات بحری و استفاده از دریای پارس را برای فتح بنادر و شهرهای جنوبی ایران رها نکنند. در واقع از همان زمان خلیفه دوم و بعدها در عصر خلافت عثمان بن عفان، مسلمانان تلاش کردند تا با ساخت کشتی و انتقال سپاه به سواحل جنوب ایران در خلیج فارس، به موازات لشکرکشی از طریق خشکی، فتوحات دریایی را نیز تداوم بخشند. نتیجه این امر فتح مناطقی مانند توج، جنابه، ری شهر، مهربان و سیراف بود.

کلیدواژه‌ها: خلیج فارس، اعراب، دریانوردی، فتوحات، ایران.

تصویر خلیج فارس و مناطق مجاور آن در دو سفرنامه اروپایی قرن ۱۸

میلادی (مطالعه سفرنامه‌های نیبور و اولیویه)

امیرحسین داوودندی*، نسا گنجی**

آبراه کهن و راهبردی خلیج فارس همواره در کانون توجه قدرت‌های منطقه‌ای و جهانی بوده است. در سده هجدهم میلادی با گسترش نفوذ علمی و سیاسی اروپا در مشرق‌زمین، این منطقه به مقصدی برای سیاحان و مأموران غربی بدل شد. سفرنامه‌های آنان افزون بر توصیف جغرافیا و فرهنگ، بازتابی از نگرش شرق‌شناسانه اروپا نیز به شمار می‌آیند. پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به بررسی توصیف خلیج فارس در سفرنامه نیبور (دوران کریم‌خان زند) و اولیویه (عهد آقامحمدخان و فتحعلی‌شاه قاجار) می‌پردازد. هدف این پژوهش، درک بهتر جایگاه خلیج فارس در نگاه سیاحان اروپایی آن عصر و شناخت انگیزه‌ها و شیوه‌های روایت آنان از این سرزمین است. یافته‌ها نشان می‌دهد که گزارش‌های نیبور بیشتر بر مشاهدات استوار است، گرچه گزارش‌های اولیویه عمدتاً شنیداری است. نیبور در قالب هیأتی علمی به ابتکار محافل دانمارکی و با هدف پژوهش در زمینه‌های گوناگون مشرق‌زمین به ایران نیز سفر کرد، درحالی‌که اولیویه با مأموریتی سیاسی از سوی جمهوری فرانسه در پی ایجاد زمینه‌های مناسبات دیپلماتیک و تجاری با دولت قاجار و تقابل بانفوذ انگلستان بود. هر دو سیاح در سفرهای خود، اطلاعاتی ارزشمند از جنبه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، مذهبی و جغرافیایی خلیج فارس برجای نهاده‌اند.

کلیدواژه‌ها: خلیج فارس، سفرنامه، سفرنامه نیبور، سفرنامه اولیویه، زندیه، قاجاریه.

* دانشجوی دکتری تاریخ ایران پس از اسلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران
(نویسنده مسئول). رایانامه: amir.davoodvandi@ut.ac.ir

** دانشجوی دکتری تاریخ ایران باستان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
رایانامه: nessaganji@ut.ac.ir

خلیج فارس در آرشیو تاریخی نظامی دولتی روسیه

گودرز رشتیانی*

یکی از مهم‌ترین مراکز آرشیوی روسیه، آرشیو تاریخی نظامی دولتی روسیه (RGVIA) بزرگ‌ترین و قدیمی‌ترین مخزن اسناد تاریخی نظامی در روسیه است که سابقه تأسیس آن به دوره پتر اول (۱۷۹۶-۱۷۲۵ م.) برمی‌گردد. در سال ۱۷۲۰ م.، دستورالعملی برای بایگانی اسناد در دفاتر اداری آن زمان تعیین شد. طبق این تصمیم دو بایگانی تأسیس شد؛ یکی زیر نظر یک هیأت تجدید نظر برای اسناد مالی، دیگری زیر نظر آموزشکده وزارت امور خارجه برای سایر موارد. در سال ۱۷۳۶ م. بخشنامه‌ای ابلاغ شد که محل خاص یا یک ساختمان برای بایگانی در استان‌های مختلف ساخته شود. سنای روسیه نیز در سال ۱۷۶۸ م. تصمیم گرفت تا بررسی سالانه بایگانی‌های محلی را انجام داده و "افراد فاقد سوء پیشینه و آگاه" را برای مدیریت و اداره بایگانی‌ها انتخاب کند. در ۱۷۸۰-۱۷۸۲ آرشیو دولتی پرونده‌های قدیمی برای نگهداری پرونده‌های مؤسساتی که در ارتباط با اصلاحات حکومت محلی لغو شده بودند در سن پترزبورگ و مسکو ایجاد شد. در اواخر قرن ۱۸ و آغاز قرن ۱۹ آرشیوهای تاریخی نظامی تشکیل شد که نام امروزی آن آرشیو تاریخی نظامی دولتی روسیه RGVIA است.

یکی از مجموعه‌های مهم این آرشیو «اطلاعات مربوط به خلیج‌ها و دریاچه‌ها» است که در این مجموعه، نقشه‌ها و گزارش‌های توصیفی از خلیج استراباد (گرگان)، دریای عمان، خلیج فارس، و رودخانه‌های و دریاچه‌های داخلی ایران موجود است. نقشه‌های مختلف از جمله نقشه طراحی شده گرانویل به سال ۱۷۶۵ م. و هفت نقشه دیگر که عمدتاً مربوط به اوایل سده نوزدهم هستند در کنار گزارش‌های توصیفی، یادداشت‌های روزانه و داده‌های اطلاعاتی که بر خلیج فارس و جزایر و سواحل تمرکز دارند چشم‌انداز مهم و تازه‌ای از سیاست روسیه تزاری پیش روی پژوهشگران قرار می‌دهد. کلیدواژه‌ها: روسیه تزاری، خلیج فارس، اسناد تاریخی، نقشه‌های تاریخی، سده هیجدهم و نوزدهم میلادی.

* عضو هیأت علمی گروه تاریخ دانشگاه تهران. رایانامه: rashtiani@ut.ac.ir

خلیج فارس، اسطوره و افسون

علی رضایی*

دریای پارس عرصه زندگی است. هم مادر تاریخ است و هم از سینه اسطوره شیر می‌نوشد. هم بر موج‌امواجش تلاطم تاریخ نقش بسته؛ هم برگیسوان بادهایش بوی دارچین نشسته. گاه آغوش بر روی دریانوردان و بازرگانان گشوده و گاه بر تن خسته و زخمی بردگان دست نوازش کشیده.

با این وجود، صورتی در زیر دارد آنچه در بالاستی، زندگی در کرانه و پس‌کرانه و بیشتر در جزیره‌ها اگرچه به ظاهر عادی و برآمده از سازگاری مردم با این جغرافیاست، اما در نهانش رازآمیزی دیگری نهفته است. این راز آمیزی جان‌مایه آیین‌ها، باورها و افسانه‌های برآمده از حوادثی است که از بستر اسطوره‌ها رویداده‌اند.

موجودات آبی و خاکی اگرچه از دو جنس متفاوت شمایل دارند اما در نهایت شگفتی درهم تنیده می‌شود. مردم بر این عرصه آبی رنگ هم هم‌قدم خضر و الیاس به دنبال چشمه شفا بخش می‌گردند؛ هم از ماهی غول‌پیکر و امدادگر داماهی برای رهایی از طوفان یاری می‌طلبند، هم هم‌نوا با بی‌بی نرگس بر قصرصورت جزیره هرموز دیده به نقاشی‌های سحرانگیزش می‌دوزند و هم در عشق جان‌سوزش شناور می‌شوند.

گاه با پای موج به دیدار مادر دریا می‌روند و برای کودکش گهواره می‌برند، گاه با سه موجود شرور ام‌گاره، ام‌صبيان و ام‌الداس پنجه در پنجه می‌افکنند.

زندگی مردم دریایی با از ما بهتران گره خورده است و دریا هم نفس و هم‌آوا با همه آن‌ها کتاب زندگی را با سرانگشت حقیقت و خیال ورق می‌زند؛ گویا شهرزادی است که کتاب هزار و یک شب را درگوش تاریخ می‌خواند. باشد که سندباد سفرشور انگیز دیگری را آغاز کند.

کلیدواژه‌ها: دریای پارس، تاریخ، اسطوره، آیین، راز، خضر، چشمه حیات، سفر.

شیران دریا

مهران رضایی*

کشتیرانی سنتی در دریا‌های دوردست و پرخطر جسارت و شجاعت فراوانی می‌طلبیده است. ورزش باد‌های ناموافق در آب‌های خلیج فارس و حوزه اقیانوس هند و دیگر دریا‌های هم‌جوار، گرداب‌های وحشتناک و خطرآفرینی را ایجاد می‌کرده که هر ناخدای کشتی را شهامت رویارویی با این خیزاب‌های درشت و سهمگین نبوده است. اصطلاح «فم الأسد» و یا «کام شیر» در فرهنگ و ادبیات دریا و دریانوردی بازمانده از دلیری و شهامت ناخدایان باتجربه برای مواجهه و عبور از این نوع گرداب‌های دریایی است. ادبیات دریانوردی نشان می‌دهد که برخی از این ناخدایان و کشتی‌رانان با عبور از این گرداب‌ها یا «کام شیر» که به مانند گرفتار شدن در «دهان شیر» شکل و شباهت می‌برده، به صفت شیر دریا یا لیث مفتخر می‌گشتند. نام تنی چند از این شیران دریا یا لیوٲ بحر در منابع مربوط به دریا و دریانوردی بازتاب یافته است. این مقاله با بررسی این دسته از منابع به شناسایی برخی از این ناخدایان و علت شکل‌گیری اصطلاح شیران دریا در فرهنگ و سنت دریانوردی می‌پردازد.

کلیدواژه‌ها: دریانوردی، کام شیر «فم الأسد»، خلیج فارس و اقیانوس هند، شیران دریا.

*دانش‌آموخته دکتری تاریخ از سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.

رایانامه: mehranreza65@gmail.com

ایرانیان در عمان روزگار ساسانی:
راهبردهای اقتصادی، سیاسی و نظامی
روزبه زرین‌کوب*

حضور ایرانیان در سرزمین عمان پیشینه‌ای دیرینه دارد و دست‌کم، از روزگار هخامنشیان، عمان در قلمرو ایرانیان قرار داشته، و دهیوی «مک» همان عمان امروزی بوده است. با این حال، به سبب تسلط هخامنشیان بر سواحل دو سوی دریاهای جنوب ایران، حضور ایرانیان در آن روزگار در سرزمین عمان، بیشتر جنبه اقتصادی داشته است. در روزگار ساسانیان، سرزمین عمان که «مزون» نامیده می‌شد، به سبب پیچیده شدن اوضاع منطقه‌ای و جهانی، نه تنها اهمیت اقتصادی خود را برای ایرانیان حفظ کرد، که از جنبه‌های سیاسی و نظامی نیز برای ایرانیان مهم تلقی شد. تلاش امپراتوری روم و سپس بیزانس برای درهم شکستن نفوذ ساسانیان در روابط بازرگانی شرق و غرب جهان آن روزگار که از راه‌های گوناگون، مانند گسترش تبلیغات مسیحی، طراحی نقشه‌های سیاسی برای تغییر توازن منطقه‌ای و نیز عملیات نظامی اعمال می‌شد، ایرانیان را وادار به مقابله کرد. راهبردهای اقتصادی، سیاسی و نظامی ساسانیان در عمان، بخشی از واکنش ایرانیان به رفتارهای تهاجمی روم و بیزانس بود.

کلیدواژه‌ها: عمان، ساسانیان، ایرانیان، روم، بیزانس.

یاد و نام بلوچ و بلوچستان در آثار سدیدالسلطنه و احمد اقتداری

عبدالودود سپاهی*

موقعیت جغرافیایی و ساحلی بلوچستان اهمیت خاصی به این منطقه بخشیده و علاوه بر این که زمینه ساز تحولات مختلفی در بلوچستان شده است، زمینه ارتباط ساکنان این منطقه را با سرزمین‌های مجاور خود فراهم کرده است. ساکنان مرکز و جنوب بلوچستان از دیرباز با مردم ساحل نشین خلیج فارس ارتباط داشته و مهاجرت‌هایی در امتداد سواحل خلیج فارس داشته‌اند و از این جهت در نظر یکدیگر ناشناخته نبوده‌اند، بر این اساس مورخان جنوبی در آثار خود از بلوچ‌ها و بلوچستان یاد کرده‌اند. از میان نویسندگان معاصر، سدیدالسلطنه و احمد اقتداری را می‌توان خلیج فارس‌نگارانی دانست که در آثار آنها به بلوچ و بلوچستان توجه شده است و می‌توان از سنت بلوچ و بلوچستان‌نگاری در آثار آنها یاد کرد. همچنین شاید با توجه به تحولات یک قرن اخیر، این نویسندگان را آخرین مورخان جنوبی دانست که در آثار و تحقیقات خود به بلوچ‌ها و بلوچستان به صورت جدی توجه نموده‌اند. بنابراین، این سؤال در این پژوهش طرح شده است: توصیف بلوچ‌ها و بلوچستان در آثار سدیدالسلطنه و احمد اقتداری و در حاشیه خلیج فارس‌نگاری آنان چگونه انعکاس یافته است؟ برای پاسخ به این سؤال اطلاعات لازم با روش کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده و این تحقیق به روش تاریخی به توصیف و تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده پرداخته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که دو مورخ مورد اشاره با رویکردی متفاوت، در آثار خود اطلاعات ارزشمندی از اوضاع بنادر و شهرهای ساحلی بلوچستان و مردم این منطقه ارائه داده‌اند که در نوع خود کم نظیر است.

کلیدواژه‌ها: بلوچ، بلوچستان، سدیدالسلطنه، احمد اقتداری.

*استادیار تاریخ و مردم‌شناسی دانشگاه ولایت ایرانشهر.
ایانامه: sephahi.a.v@gmail.com- A.sephahi@velayat.ac.ir

تأثیر صنعت نفت بر شکل‌گیری فرهنگ مدرن (ورزش در آبادان ۱۲۸۷ ه.ش - ۱۳۴۰ ه.ش)

سمیه سلمان‌زاده*

تأسیس پالایشگاه نفت آبادان و توسعه نامتوازن منطقه، باعث جذب مهاجران داخلی و خارجی شد و تحولات اجتماعی و فرهنگی عمیقی را در این بندر به وجود آورد. با ورود مهاجران انگلیسی و خانواده‌هایشان به آبادان، نیاز به امکانات تفریحی و رفاهی افزایش یافت و مراکز فرهنگی و ورزشی مطابق با استانداردهای جامعه شهری انگلستان در این بندر شکل گرفت. با توجه به تأثیرات گسترده پالایشگاه نفت بر جامعه آبادان این مقاله به این پرسش پاسخ می‌دهد که، زمینه‌های اصلی شکل‌گیری و توسعه امکانات تفریحی و ورزشی در آبادان متأثر از چه عواملی و برچه اساس صورت گرفته است؟ با بررسی این موارد، می‌توان به دیدگاهی نظری در خصوص تأثیر نفت و مدرنیته بر شکل‌گیری و توسعه تحولات فرهنگی، از جمله ورزش، از تأسیس پالایشگاه آبادان تا سال ۱۳۴۰ شمسی در این بندر دست یافت. ارائه تصویری مختصر، از نحوه شکل‌گیری این تحولات، موضوع اصلی این مقاله است. این پژوهش با استفاده از روش‌های چندگانه شامل بررسی اسناد و منابع تاریخی و تاریخ شفاهی، انجام شده و رویکردی توصیفی-تحلیلی دارد.

کلیدواژه‌ها: پالایشگاه نفت، بندر آبادان، ورزش، انگلیسی‌ها.

توسعه دانش دریانوردی در عصر آل بویه (۳۲۲-۴۴۸ ه. ق.)

با محوریت خلیج فارس

ابوالفضل سلمانی گواری^{*}، کسری کرماندی^{**}

دریانوردی و کشتیرانی از دیرباز در تمدن اسلامی مورد توجه بوده و در طول سده‌ها با اهداف تجاری، نظامی و علمی، موجب توسعه مسیرهای دریایی و شکل‌گیری دانش دریانوردی در جهان اسلام شده است. خلیج فارس به دلیل موقعیت راهبردی و نقش محوری در اتصال شرق و غرب، همواره یکی از مهم‌ترین مسیرهای دریایی در تاریخ تمدن‌های کهن به‌شمار می‌رفته است. در این میان، این مسیر در عصر آل بویه (۳۲۲-۴۴۸ ه. ق.) به‌عنوان یکی از مهم‌ترین محورهای ارتباطی و تجاری، نقشی اساسی در گسترش علوم دریایی ایفا کرد و میراثی ماندگار در تاریخ دریانوردی جهان برجای گذاشت. پژوهش حاضر با رویکردی تاریخی — تحلیلی و برپایه منابع و مستندات تاریخی، به بررسی روند توسعه دانش دریانوردی در دوره آل بویه با تمرکز بر خلیج فارس می‌پردازد و در پی پاسخ به این پرسش است که عوامل سیاسی، اقتصادی و علمی مؤثر در پیشرفت علوم دریایی این دوره کدام‌اند و این تحولات چه تأثیری بر جایگاه ژئوپلیتیکی خلیج فارس نهاده است؟ یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که حمایت حاکمان آل بویه از دانش و زیرساخت‌های دریایی، زمینه‌ساز تحولات قابل‌توجهی در حوزه دریانوردی شد؛ از جمله توسعه فناوری کشتی‌سازی، بهبود روش‌های ناوبری مبتنی بر نجوم و گسترش شبکه‌های تجاری از خلیج فارس تا هند و سواحل شرق آفریقا، سیاست‌هایی همچون تأمین امنیت مسیرهای دریایی، سرمایه‌گذاری در بندرگاه‌ها و حمایت از دانشمندان علوم دریایی، از عوامل شاخص در این روند رشد به‌شمار می‌روند. این تحولات افزون بر رونق اقتصادی، موجب تقویت موقعیت ژئوپلیتیکی خلیج فارس به‌عنوان شاهراه ارتباطی میان تمدن‌های

^{*} دانش‌آموخته دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه تهران. رایانامه: af.soleymani@ut.ac.ir

^{**} کارشناس آموزش تاریخ، دانشگاه فرهنگیان؛ واحد شهدای مکه. رایانامه: Kasrabahar7@gmail.com

شرق و غرب شد، در مجموع، رشد دانش دریانوردی در عصر آل بویه حاصل تعامل میان ضرورت‌های اقتصادی، نیازهای نظامی و پیشرفت‌های علمی بود که نقش مهمی در تاریخ دریانوردی و تجارت منطقه ایفا کرد.

کلیدواژه‌ها: آل بویه، خلیج فارس، دریانوردی، دانش، رشد و توسعه.

جزایر اسرارآمیز در «داراب نامه» بیغمی

سروناز سوداگریان امیری*

دریا و سفر دریایی در داستان‌های کهن و اساطیر ایران نقش مهمی دارد. یکی از علل آن ارتباط تنگاتنگ زندگی ایرانیان با دریا و تجارت دریایی است. داراب نامه بیغمی یکی از متونی است که قصه‌های عامیانه مردم را در قرن هشتم و نهم جمع‌آوری کرده و در قالب یک داستان منسجم به ثبت رسانده است. در این داستان فیروزشاه، پسر داراب (شاه ایران) برای رسیدن به محبوب خود، راهی یمن می‌شود که در این سفر ارتباطش با جزایر و رازهای پشت آن روایت می‌شود. شخصیت‌های اصلی داستان به خاطر دریای موج و طوفانی به جزایری می‌رسند که افسانه‌های قدیمی درباره‌شان وجود دارد. این افسانه‌ها طلسم یا نحسی جزایر را حکایت می‌کنند که باعث ترس ملاحان از این مناطق، در سالیان متمادی شده بود. با این حال شخصیت‌های اصلی داستان (فیروزشاه، قادرشاه و بهروز) برای حفظ جان دیگران، وفاداری به حاکم و... خود را در این جزایر حبس می‌کنند، با واقعیت پشت این افسانه‌ها روبه‌رو می‌شوند و با پلیدی‌ها مبارزه می‌کنند.

بیغمی با هدف ضبط فرهنگ شفاهی ایران، این اساطیر را کنار هم آورده و در پس یک قصه ساده، فرهنگ ایران، ارتباط سرور و خادم، عاشق و معشوق و اصول جنگاوری را نشان می‌دهد. بخشی از این فرهنگ، داستان‌های مربوط به دریا، چگونگی دریانوردی و به سلامت گذرکردن از ناملایمات دریاست. نویسنده تلاش کرده با بیان این قصه، پیروزی عقل و خرد بر پلیدی‌ها و نحسی‌ها را نشان دهد. فیروزشاه و همراهانش با کشیدن نقشه خردمندانه و کمک گرفتن از عقل کل، توانستند طلسم‌های جزایر را بشکنند و آن مناطق را برای دریانوردان و ملاحان ایمن کنند.

کلیدواژه‌ها: فیروزشاه، داراب نامه، بیغمی، داراب.

عناصر فرهنگی و اجتماعی زندگی ساحل‌نشینان جنوب ایران از نگاه برخی آثار ادبیات داستانی عصر پهلوی دوم مریم شاه‌حسینی*

این مقاله به روش تاریخی و رویکرد تبیینی-تحلیلی و با مطالعه برخی آثار نویسندگان ادبیات داستانی همچون جلال آل‌احمد، صادق چوبک و غلامحسین ساعدی، با هدف شناساندن عناصر فرهنگی و اجتماعی زندگی مردم جنوب ایران، به‌ویژه بندر بوشهر و جزیره خارک، در عصر پهلوی دوم انجام شده است.

در پاسخ به سؤال پژوهش که آثار ادبی تا چه اندازه به این مهم پرداخته‌اند، این فرضیه مطرح می‌شود که همانند سفرنامه‌ها، اطلاعات مفیدی را از نظر فرهنگی، اجتماعی، تاریخی، سیاسی و اقتصادی ارائه می‌کنند و در شناساندن گوشه‌ای از تاریخ و فرهنگ این سرزمین در آن روزگار اهمیت دارند.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد نویسندگان با تأثیرپذیری از محیط جغرافیایی و وضع معیشتی، برخی از وجوه زندگی ساحل‌نشینان را ترسیم کرده‌اند که پوشش زنان و مردان، اماکن سنتی و معماری، بافت شهری، غذاها و سوغات، بازی‌های محلی، خرافات و باورهای عامیانه، نذورات، تأثیر نفت بر اقتصاد منطقه، اهمیت دریا و تجارت با کشورهای حاشیه خلیج فارس، ابزار دریانوردی، نحوه تعامل با غیربومیان یا بیگانگان و دیگر موارد از آن جمله است.

کلیدواژه‌ها: عناصر فرهنگی و اجتماعی، ادبیات داستانی، جنوب ایران، پهلوی دوم، بندر بوشهر، جزیره خارک.

*کارشناس ارشد تاریخ، گرایش مطالعات خلیج فارس، دانشگاه تهران. رایانامه: m.shahhosaini@ut.ac.ir

بررسی پنج سکه با نقش کشتی در دوره هخامنشیان

اسمر شهبازی*

سکه‌ها یکی از عناصر فرهنگی و مصور تاریخی هستند و مطالعه آنها زوایای مختلف فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ادوار گذشته را بازگو می‌کند. همچنین مسکوکات به شناسایی محدوده جغرافیایی قلمرو سلسه‌های پادشاهان کمک شایانی می‌کند. سکه از دوره هخامنشی به صورت گسترده ضرب می‌شد و مسکوکات آنان با نقوش متنوعی از شاهان به دست آمده است. در ضرابخانه‌های سلطنتی و ممالک تابع که در تصرف ایران بودند فرمانروایان (ساتراپ‌ها) با اجازه شاه سکه ضرب می‌کردند و طرح‌هایی متفاوت با نقوش شاهان کمان دار دوره هخامنشی حک می‌کردند؛ از جمله آن‌ها، نقش‌های مرتبط با دریانوردی و کشتی است که حک شده است. با توجه به اهمیت این نقوش، تاکنون پژوهش متمرکز و قابل توجهی در این باره انجام نشده است؛ یکی از دلایل آن، پراکندگی مسکوکات در موزه‌ها است. بر این اساس شناسایی و معرفی سکه‌های مرتبط با نقوش کشتی می‌تواند در تداوم مطالعات مرتبط با این نقوش مؤثر باشد. برای این تحقیق تعداد محدودی سکه از موزه‌های تهران مانند موزه پول و موزه بانک سپه مورد مطالعه قرار گرفت و جهت تحلیل بهتر نتایج در این پژوهش، از سکه‌های موسسه سکه‌شناسی آمریکا استفاده شده است تا دریابیم جزئیات این نقوش چه مواردی بوده است.

کلیدواژه‌ها: سکه‌های هخامنشی، نقوش کشتی، موزه پول.

**وضعیت فرهنگی روستاها و جای نام‌های تاریخی
مناطق پس‌کرانه‌ای خلیج فارس دوره قاجار
بر اساس سفرنامه منتشر نشده سید ابراهیم سید خلیل
یونس صادقی***

سید ابراهیم سید خلیل از سادات قتالی روستای کال و اولاد سید محیا شاعر دوره صفوی است که صاحب دو اثر منتشر نشده به نام «سفرنامه منظوم سید ابراهیم سید خلیل» و «تذکره العلما و المشایخ فی جهانگیریه و سواحل جنوب» در ذکر علما و بزرگان جنوب است. همچنین او تذکره «تحفه القلوب» (مربوط به سادات قتالی) را که توسط پدرش استنساخ شده بود به شعر درآورد و به عنوان منبعی مهم برای حوزه فرهنگی خلیج فارس به یادگار گذاشت. سید ابراهیم در سفرنامه‌اش به اکثر روستاهایی که سادات قتالی بودند سفر کرد و توصیفی از آن ارائه داده است.

نوشتار حاضر با بررسی زندگی و آثار سید ابراهیم سید خلیل به عنوان یکی از شاعران مهم و کمتر شناخته شده جنوب در دوره قاجار، به دنبال نشان دادن وضعیت اجتماعی- فرهنگی مناطق پس‌کرانه‌ای خلیج فارس به خصوص حوزه قشم و بنادر در دوره قاجار است و سعی دارد وضعیت فرهنگی روستاها، جای نام‌های تاریخی و نسبت آن با دوران کنونی را از طریق تجزیه و تحلیل آثار سید ابراهیم سید خلیل دریابد.

کلیدواژه‌ها: خلیج فارس، سید ابراهیم سید خلیل، سفرنامه، تذکره، روستا.

* دانش‌آموخته دکتری ایران‌شناسی، بنیاد ایران‌شناسی، دانشگاه شهید بهشتی.
رایانامه: ysadeghi89@gmail.com

بازارهای کرانه‌ای و پس کرانه‌ای سواحل مکران در سده‌های چهارم تا هفتم هجری قمری عبدالله صفرزائی*

سواحل مکران در طول تاریخ در ابعاد مختلف سیاسی، نظامی، انسانی و به خصوص اقتصادی، اهمیت فراوانی داشته است. مسافت بسیار طولانی این سواحل در امتداد دریای عمان و فاصله زیاد این سواحل در خشکی با شهرها و مراکز بزرگ از یک طرف و نقش ارتباطی سواحل مکران به واسطه موقعیت جغرافیایی میان تمدن‌های ایرانی و هند، باعث شده در طول تاریخ در ارتباط با ایفای نقش‌های متعدد آن از جمله مسائل اقتصادی تمهیداتی اندیشیده شود. در سده‌های چهارم تا هفتم هجری پس از روی کار آمدن حکومت‌های ایرانی در شرق فلات ایران، در راستای استفاده مطلوب‌تر از موقعیت ارتباطی این چینی سواحل مکران، اقدامات و حمایت‌هایی صورت گرفت. یکی از مسائل قابل توجه در راستای ایفای نقش و رونق اقتصادی سواحل مکران، شکل‌گیری و تقویت بازارهای کرانه‌ای و پس کرانه‌ای در این سواحل بود. بازارهای پس کرانه‌ای هم در ارتباط با راه‌های دریا و خشکی و هم امتداد راه‌های دریایی نقش خوبی ایفا می‌کردند. در راستای ایفای چنین نقشی بود که از قرن چهارم هجری به بعد علاوه بر بازار شهر ساحلی تیس، بازارهایی در شهرهای پس کرانه‌ای از جمله: کیچ، پنجگور، جیرفت، نرماشیر و غیره رونق گرفت. هدف از این تحقیق تبیین وضعیت بازارهای کرانه‌ای و پس کرانه‌ای سواحل مکران و مشخص نمودن نقش اقتصادی آنها در راستای ارتباطات دریایی سواحل مکران است. این تحقیق به روش تاریخی با توصیف و تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده از منابع کتابخانه‌ای، نگاشته شده است.

کلیدواژه‌ها: دریای عمان، مکران، کرمان، بازار، کرانه، پس کرانه.

*استادیار گروه تاریخ دانشگاه ولایت. رایانامه: a.safarzaie@velayat.ac.ir

سواحل مکران: کاوشی مردم‌شناختی و گردشگری از میناب تا گواتر

محمد عباس زاده*

این مقاله به کاوش مردم‌شناختی، جاذبه‌های گردشگری و اکوسیستم‌های منحصر به فرد سواحل مکران، در گستره‌ای از میناب تا گواتر، می‌پردازد. با تأکید بر پیشینه غنی تجارت دریایی، فرهنگ اصیل بلوچی، و باورهای محلی، ظرفیت‌های قابل توجه گردشگری دریایی و نجومی منطقه تحلیل می‌شود. همچنین، مقاله چالش‌های بنیادین توسعه منطقه، ناشی از عقب‌ماندگی‌های تاریخی، دوری از مرکز و کمبود زیرساخت‌های حیاتی (آموزشی، بهداشتی، حمل و نقل) را به تفصیل بررسی می‌کند. پژوهش حاضر حاصل ۲۰ سال تجربه مطالعات میدانی نویسنده است که ضمن معرفی جاذبه‌های طبیعی و فرهنگی مسیر (مانند تیاب، سیریک، خور آذینی، جاسک، چابهار و گواتر) و اشاره به نقش گسل‌ها در شکل‌گیری مناظر بدیع و هویت فرهنگی بلوچ‌ها، با استناد به منابع علمی استدلال می‌کند که سرمایه‌گذاری هدفمند در صنعت گردشگری، ضمن تبدیل سواحل مکران به مقصدی جهانی، می‌تواند نقشی کلیدی در رفع چالش‌های توسعه‌ای، ایجاد اشتغال پایدار، بهبود زیرساخت‌ها و ارتقای کیفیت زندگی ساکنان ایفا کند.

کلیدواژه‌ها: سواحل مکران، فرهنگ بلوچی، میناب، گواتر، سیریک، چابهار، دریای عمان.

* دانشگاه ملی مهارت، مرکز میناب و مدیر پارک علم و فناوری مرکز میناب
mohammad.abbaszadeh@example.com: رایانامه: مهندس، پژوهشگر مستقل.

چالش‌های مسیرهای تجاری خلیج فارس

۱۴۰۲-۱۴۰۳

زینب عبدالحمیدی*

منطقه خلیج فارس به عنوان یک کانون حیاتی برای تجارت جهانی، نقش کلیدی در جابه‌جایی کالاهای و منابع انرژی ایفا می‌کند. از آنجا که مهم‌ترین رکن و پیش‌زمینه برای تجارت و رونق آن در یک منطقه امنیت است، وقوع هر نوع تنش در هر منطقه‌ای مشخصاً بر روند تجارت در آن منطقه تأثیرگذار خواهد بود. این پژوهش به بررسی تأثیر شرایط حاکم بر خلیج فارس، بر تجارت دریایی و امنیت مسیرهای تجاری این منطقه می‌پردازد. تنش‌های منطقه‌ای و ناآرامی‌های سیاسی، ریسک‌های امنیتی را افزایش می‌دهد و بر تردد کشتی‌ها و هزینه‌های مربوط تأثیر منفی می‌گذارد. این مسأله تأثیر مستقیمی بر توسعه راه‌ها و در نهایت تجارت منطقه می‌گذارد. به خطر افتادن منافع اقتصادی و همچنین حضور نظامی قدرت‌های فرامنطقه‌ای، می‌تواند با پایین آوردن ضریب امنیتی منطقه، توان اقتصادی منطقه را پایین بیاورد. پژوهش پیش‌رو سعی دارد با بررسی شرایط ایجاد شده در منطقه، پیامدهای ناشی از وضع موجود را در تجارت دریایی منطقه خلیج فارس بررسی کند و همچنین چشم‌اندازی نسبی از وضعیت آینده تجارت دریایی منطقه در صورت استمرار شرایط ارائه دهد.

کلیدواژه‌ها: دالان‌ها، تجارت دریایی، خلیج فارس، چالش‌ها.

کهن‌الگوهای دریایی بر اساس کتاب *آنچه بر ما گذشت*،

تألیف فاطمه دژگانی

نفسه علاء*

این پژوهش بررسی کهن‌الگوهای دریایی خلیج فارس بر اساس کتاب *آنچه بر ما گذشت*، تألیف فاطمه دژگانی است. این اثر نتیجه مصاحبه با افراد مسن بوده است و در واقع روایت‌گونه‌ای از حافظهٔ جمعی بخشی از مردم قشم است. خلیج فارس با توجه به موقعیت تاریخی و قرارگیری آن به عنوان شاهراه ارتباطی میان شرق و غرب و به عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز تجاری و تمدنی، همواره استعداد خلق اسطوره و قصه‌های محلی را دارا بوده است. عناصری مانند دریا، موجودات اساطیری دریایی، کشتی، سنگ‌ها، جانوران عظیم‌الجثه و سفرهای پر از خطر در ناخودآگاه جمعی مردم این مناطق در قالب قصه و داستان در حال تکرار است. این کهن‌الگوها نشانهٔ آرزوها، ترس و تجربیات زیستهٔ مردم این مناطق هستند که حکایت از ارتباط عمیق فرهنگی و تاریخی آن‌ها با دریا و موقعیت جغرافیایی اطراف‌شان دارد. هدف این مقاله بررسی کهن‌الگوهای دریایی در روایت شفاهی موجود در کتاب و معرفی آن‌ها و همچنین بررسی تأثیر کهن‌الگوها و ناخودآگاه جمعی بر واکنش‌های فردی و جمعی است که از نظر حفظ و شناخت هویت فرهنگی مردمان این مناطق و تأثیر باورهای قدیمی در کنش‌های ناخودآگاه امروز حائز اهمیت است و نشان می‌دهد که چگونه کهن‌الگوها از نسلی به نسل دیگر منتقل شده و مردم بدون آنکه ریشهٔ آن را بدانند از آن تأثیر پذیرفته‌اند.

کلیدواژه‌ها: کهن‌الگو، خلیج فارس، اسطوره، ناخودآگاه جمعی، قصه‌های محلی، دریا.

خلیج فارس به روایت کوسماس ایندیکوپلئوستس

کلثوم غضنفری*

کوسماس ایندیکوپلئوستس (Cosmas Indicopleutes) تاجر، الهی دان و جغرافی دان مصری اوایل سده ششم میلادی است که اثری با عنوان توپوگرافی از او باقی مانده است. وی مسیحی نستوری است و گزارش می دهد که به سفرهایی دریایی به هدف تجارت رفته و از دریای سرخ، خلیج فارس و اقیانوس هند عبور کرده است. کوسماس در اثرش ویژگی های جغرافیایی مناطق مختلف جهان از جمله خلیج فارس و جایگاه آن در ارتباطات جهانی را مورد توجه قرار داده و نکات ارزشمندی را در این مورد ذکر می کند. افزون بر خلیج فارس، کوسماس به تاریخ گذشته ایران هم توجه دارد و در موقعیت های مختلف به توضیح در مورد حکومت های این کشور در ادوار مختلف تاریخی و فعالیت کلیسای مرکزی نستوری آن در عصر ساسانی می پردازد و در قسمتی از گفته هایش از سیاست باز ساسانیان نسبت به این کلیسا پرده برمی دارد. مقاله حاضر به بررسی گزارش توپوگرافی در مورد خلیج فارس و ایران می پردازد. ارزیابی ها نشان می دهد که این اثر اطلاعات تاریخی ارزشمندی را شامل می شود که در بردارنده مطالب مختلفی در مورد جغرافیای خلیج فارس، جایگاه تجاری آن در مبادلات جهانی، کالاها و اقلام جابه جا شده از طریق آن، کلیسای نستوری ایران و شعبه های آن در دیگر مناطق جهان است.

کلیدواژه ها: کوسماس، خلیج فارس، ایران، تجارت، هند.

* عضو هیأت علمی گروه تاریخ دانشگاه تهران. رایانامه: k.ghazanfari@ut.ac.ir

تصور جغرافیایی طرسوسی از دریا‌های هند در داراب‌نامه

سیده نارین فرخنده‌مهر*

داراب‌نامه طرسوسی، از شاهکارهای ادبیات حماسی فارسی در سده‌های میانه، روایتی پیچیده و چندلایه از سفرها و فتوحات اسکندر را در شرق جهان، به‌ویژه سرزمین افسانه‌ای هند، ترسیم می‌کند. هند در این روایت، جهانی اسطوره‌ای است که رودهای خروشان و آب‌های افسانه‌ای، آن را به عرصه‌ای برای کشف رازهای هستی بدل می‌کند. بررسی توصیفات طرسوسی از دریاها و آب‌های هند در داراب‌نامه، از دو جنبه حائز اهمیت است: نخست، این توصیفات بازتابی از دانش جغرافیایی دوره اسلامی و تعامل ایران با جهان شرق است، و دوم، دریاها در این متن، به عنوان موانع طبیعی پررمز و رازی هستند که شخصیت‌ها را به چالش می‌کشند. با این حال، در پژوهش‌های پیشین درباره داراب‌نامه، مطالعه نظام‌مند نقش دریاها و آب‌ها به عنوان عوامل جغرافیایی اثرگذار در متن، نادیده گرفته شده است؛ بنابراین، واکاوی این موضوع نه تنها درک ما را از داراب‌نامه به عنوان یک متن چندوجهی عمیق‌تر می‌کند، بلکه الگویی برای مطالعه تعامل تاریخ، ادبیات و جغرافیا در دیگر متون کهن را فراهم می‌آورد. این پژوهش با تکیه بر مبانی نظری مرتبط، در پی آن است تا تصور جغرافیایی طرسوسی از هند در داراب‌نامه را در چارچوب رویکردی توصیفی-تحلیلی بازنمایی کند.

کلیدواژه‌ها: تصور جغرافیایی، طرسوسی، دریا، هند، داراب‌نامه.

مندائیزم، مندا و مندای برکرانه‌های کارون

بهادر قیم*

«مندائیزم»، «مندا» و «مندای» سه کلیدواژه مهم مرتبط با دیانت صابئه مندائی، جزئی از فرهنگ دینی رأس خلیج فارس و کرانه‌های کارون هستند. در تاریخ، کرانه روخانه‌ها همواره محل زایش تمدن‌ها ذکر شده‌اند و گفته‌اند که تمدن مصر هدیه رود نیل است. ایران زمین خاستگاه تمدن‌های کهن است. شهر شوش در خوزستان پایتخت قدیمی‌ترین تمدن‌های ایرانی یعنی عیلام و هخامنش را باید هدیه رود کارون دانست. کارون پرآب‌ترین رودخانه ایران در جنوب غرب کشور در پایان مسیر خود به خلیج فارس با نام «بهمنشیر» وارد خلیج فارس می‌شود. فضای جغرافیایی کارون در خوزستان از روزگار کهن بستر بالقوه مناسبی برای تولید و جذب فرهنگ‌ها و تمدن‌ها به حساب می‌آید. تاریخ این منطقه نشان می‌دهد که این کانون جغرافیایی نه تنها در تنوع فرهنگی و تمدنی نقش داشته، بلکه از مزیت مثبت هم‌گرایی و پیوند نیز برخوردار است. فرهنگ دینی - اجتماعی مندائیزم یا صابئی از قدیمی‌ترین فرهنگ‌های موجود در رأس خلیج فارس و کرانه‌های کارون بوده است. مهاجرت مندائی‌ها از فلسطین به سوی جغرافیای ایران از قدیمی‌ترین مهاجرت‌های تاریخی به ایران در بخش فرهنگ دینی - اجتماعی است که آغاز آن به عصر هخامنشی و قرن ششم پیش از میلاد می‌رسد. مندائیزم یا دیانت صابئه در کنار ادیان یهودی، مسیحی و زردتشتی چهارمین گروه دینی اهل کتاب ذکر شده در قرآن هستند. حیات دینی مندائیزم به «آب جاری» وابسته است زیرا «تعمید» مهم‌ترین رکن این دیانت در آب جاری انجام می‌پذیرد. «مندای» محل عبادت و نیایش و انجام بسیاری از اعمال فقهی این دیانت در کنار رودخانه کارون واقع شده است. «مندا» یعنی عارف بیشتر معطوف به «روحانیون دینی» به عنوان حلقه جدا ناپذیر از این دیانت است و اعمال مذهبی مندائیزم بدون حضور آنها مشروعیت پیدا نمی‌کند. با این وجود، مندای و مندا به عنوان دو رکن اساسی دیانت صابئه یا مندائیزم در خوزستان و رأس خلیج فارس وابسته به رودخانه کارون است. بدون کارون حضور فرهنگ دینی صابئه در قلمرو جغرافیایی ایران امری شبه محال می‌نماید. امروزه نیز رودخانه کارون از جایگاه

* دانشیار گروه تاریخ دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: Ghayem.b@scu.ac.ir

کاریزماتیک و قدسی برای این دیانت برخوردار است و شهر اهواز به عنوان مرکز روحی دیانت صابئه به شمار می‌آید. این امر باعث شد تا صابئین مندائی از قدیم تا به امروز بخشی از ترکیب اجتماعی جمعیت خوزستان و بخشی از تنوع فرهنگی جامعه ایرانی در رأس خلیج فارس را تشکیل دهند. حضور گنزورا «نجاح چحیلی» بالاترین مقام روحانیت صابئین مندائی و تأسیس «مندی» محل عبادت صابئین و نیز دیانت مندائیزم یا صابئه با پیروانی کمتر از ۱۰ هزار نفر با نام صابئین یا صبی‌ها به عنوان دیانت غیر تبشیری، جزیی جدا ناپذیر از جامعه و فرهنگ عمومی کشور هستند که پیوند ناگسستنی با کارون و خلیج فارس دارند.

کلیدواژه‌ها: مندائیزم، مندی، مندا، صابئه، کارون.

بازنمایی مسأله رابطه ابن ماجد و واسکودوگاما

در رسانه‌های تصویری جهان عرب

یاسر قزوینی حائری*

شهاب‌الدین احمد ابن ماجد، دریاشناس برجسته مسلمان قرن نهم هجری/ قرن پانزدهم میلادی، یکی از شخصیت‌های مهم در تاریخ دریانوردی جهان اسلام است که نقش چشم‌گیری در توسعه دانش جغرافیا و هدایت دریایی در اقیانوس هند ایفا کرده است.

ابن ماجد متون مختلفی را در زمینه راه‌های دریایی و مکان‌های دریایی به رشته تحریر درآورده که مورد استفاده دریانوردان بوده است. مسأله ارتباط ابن ماجد با واسکودوگاما دریانورد پرتغالی یکی از چالشی‌ترین مسائل حیات علمی و دریایی ابن ماجد است که از سوی برخی متون تاریخی مطرح شده و توسط متونی دیگر و همچنین بسیاری از پژوهشگران مورد تردید قرار گرفته است.

شخصیت ابن ماجد از نیمه دوم قرن بیستم میلادی و تاکنون مورد توجه رسانه‌های تصویری جهان عرب و دستمایه تولید فیلم‌های داستانی به صورت سریال و انیمیشن و همچنین فیلم‌های مستند بوده است.

در این پژوهش برآنیم تا بازنمایی شخصیت ابن ماجد به ویژه در نسبت مسأله ارتباط او با واسکودوگاما را مورد توجه قرار داده و ببینیم که رسانه‌های تصویری جهان عرب، حیات علمی و دریایی ابن ماجد به ویژه مسأله نقش او در کمک به واسکودوگاما برای دور زدن دماغه امید نیک را چگونه روایت می‌کنند.

کلیدواژه‌ها: ابن ماجد، رسانه، مستند، داستانی، انیمیشن، واسکودوگاما، اقیانوس هند.

* عضو هیأت علمی گروه تاریخ دانشگاه تهران. رایانامه: y.qazvini@ut.ac.ir

روایات مرتبط با ماهی‌ها در فرهنگ دریایی

بر پایه اخبارالصین والهند

ثنا کاشیان*

کتاب *سلسله‌التواریخ* یا *اخبارالصین والهند* تألیف سلیمان تاجر سیرافی، جایگاه مهمی در ثبت و ضبط روایات دریایی مردم خلیج فارس در قرون نخستین اسلامی دارد. در این کتاب همچنین روایات گوناگونی در مورد انواع ماهیان موجود در دریا به چشم می‌خورد. صرف نظر از واقعیت داشتن این روایات یا قصه و افسانه بودن آن‌ها، در این تحقیق به بررسی این گزارش‌ها (در هر سه نسخه ترجمه فارسی دکتر قرچانلو، نسخه خطی عربی و نسخه انگلیسی) می‌پردازم تا به این سؤال پاسخ دهم که به کدام گونه از ماهیان در این کتاب اشاره شده است؟ کدام بخش از آن‌ها مطابق با واقعیات بیرونی است و کدام قسمت از آن به قصه‌ها و روایات موجود در فرهنگ مردمان مجاور دریا برمی‌گردد، و چه رمز و رازی پشت این داستان‌ها نهفته است؟ بدون شک بخشی از این داستان‌ها برخاسته از فرهنگ مردمان مجاور دریا و قصه‌ها و افسانه‌هایی است که نسل به نسل منتقل شده است. هدف از بررسی این روایات، برداشتن گامی در جهت شناخت بهتر این فرهنگ دریایی است.

کلیدواژه‌ها: ماهی، خلیج فارس، سلیمان تاجر سیرافی، اخبارالصین والهند، فرهنگ دریایی.

* دانشجوی کارشناسی تاریخ دانشگاه تهران. رایانامه: sana.kashian@ut.ac.ir

در دورترین نقطه نان‌های (Nanhai): ملاحظات نهایی دربارهٔ هرمز، همراه با
یادداشت‌هایی دربارهٔ نام‌های جیا «Jia» و جن «Zhen» در نامجای‌های
چینی مرتبط با مکان‌های دریایی
رالف کاوتس*

در مقاله «منابع یوان و مینگ در مورد بندر تجاری هرمز»، که سال‌ها پیش با همکاری رودریش پتاک به نگارش درآمده بود، دو مسأله حل نشده باقی ماند. نخست، نام غیرمعمول هرمز (با آوانگاری‌های متفاوت در چینی) از جمله گان‌مایلی 甘埋里 که وانگ دایوئن 汪大淵 در دائویی چی لویییه 島夷誌略 به کار برده است، و دوم، نگارهٔ جزیره‌ای در چونگ هوا 萬國圖 鄭和航海圖 که جیا هولوموسی 假忽魯謨斯 خوانده می‌شد. چندی پیش، خانم دائی کی نوشتار کوتاهی را با ذکر نکاتی دربارهٔ این دو مسأله برای من فرستاد، و ما بر آن شدیم تا مقالهٔ کنونی را که به آنها مفصل‌تر می‌پردازد بنویسیم.

نقش گذرگاه دریایی کرمان - بندر هرمز در امنیت اقتصادی ایالت کرمان

از قرن سوم تا اوایل قرن هفتم هجری

حمید کرمی‌پور*، احمد عسکری**

یکی از ابعاد امنیت در چارچوب مفاهیم علوم اجتماعی امنیت اقتصادی است. سازوکار تأمین این مهم وابسته به علل و عوامل متعددی می‌باشد از جمله ایجاد شرایط مناسب جهت رونق تجارت و بازرگانی. تحقق این مسأله حیاتی در روزگار مورد بحث، به سادگی امکان‌پذیر نبود و اراده و کوشش جمعی صالبان قدرت و اقتصاد را می‌طلبید. در بازه زمانی مورد بحث، یکی از شیوه‌های رسیدن به این مهم اهمیت دادن به تجارت و راه‌های مواصلاتی بود که در ایالت کرمان به خوبی تحقق یافت. یکی از مهم‌ترین راه‌های مواصلاتی که در این دوره هم برای ایالت فارس و هم کرمان بسیار حیاتی بود و بسته به شرایط تاریخی این دو ایالت به تناوب بر آن سیطره داشتند گذرگاه هرمز بود. این وضعیت به اشکال گوناگون ادامه داشت و این دو ایالت برای تسلط بر آن به رقابت می‌پرداختند. این پدیده پس از ورود اعراب مسلمان تا سقوط بغداد ادامه داشت. در این مقاله برآنیم تا نقش گذرگاه تجاری کرمان - هرمز و تأثیر آن بر اقتصاد و امنیت ایالت کرمان بررسی شود. همچنین نقش و تأثیر این راه دریایی - تجاری در امنیت و توسعه شهرنشینی ایالت کرمان از سده سوم تا سقوط بغداد بررسی شود.

کلیدواژه‌ها: خلیج فارس، بندر هرمز، امنیت، اقتصاد، ایالت کرمان، شهرنشینی.

* دانشجوی گروه تاریخ دانشگاه تهران. رایانامه: karamipour@ut.ac.ir
** استادیار دانشگاه امام حسین. رایانامه: ahmad.askari61@yahoo.com

داماهی: ایزد مسافر

حسن محمدپور*

این مقاله به بررسی افسانه‌ها و روایت‌هایی می‌پردازد که در میان مردمانی شکل گرفته‌اند که در کنار دریا زندگی می‌کنند. اقتصاد و معیشت این جوامع به‌طور مستقیم به دریا و منابع آن وابسته است، و همین وابستگی زمینه‌ساز پدید آمدن روایت‌ها و افسانه‌هایی در این زمینه شده است. در واقع، در پس این روایت‌ها دانشی نهفته است که با زندگی اجتماعی و اقتصادی ساکنان کرانه‌های دریا ارتباط دارد.

افسانه «داماهی» یکی از این روایت‌هاست که همچنان در حافظه جمعی مردمان ساحل‌نشین جنوب ایران، به‌ویژه ساکنان بندرعباس، جایگاه ویژه‌ای دارد. هدف این مقاله، تحلیل و بازشناسی این افسانه با رویکرد «اسطوره‌ای» است تا نشان داده شود که این روایت صرفاً داستانی خیال‌پردازانه نیست، بلکه بازتابی است از شناخت جوامع دریایی نسبت به دریا و دانش و آگاهی آن‌ها درباره‌ی دو عنصر بنیادین «آب» و «باد».

همچنین، تلاش شده است با بررسی روایت‌های اسطوره‌ای ایرانی، همچون «ایزد بهرام»، «داموئیش او پمن»، «چیستا»، «ماهی‌گر» و نیز روایت‌های اسلامی «خضر» و «الیاس»، ارتباط این اسطوره‌ها با افسانه «داماهی» بررسی شود. در این تحلیل، از روش «اسطوره‌شناسی تمثیلی کروزر» بهره گرفته شده تا ارتباط شبکه معنایی و منطق نهفته در پس پشت این روایت‌ها روشن گردد.

کلیدواژه‌ها: ایزد مسافر، ایزد بهرام، داموئیش او پمن، چیستا، خضر، الیاس.

نقش خوانین محلی در کنترل تجارت و امنیت بندر چابهار در دوره قاجار

(۱۲۵۱-۱۳۰۴ شمسی)

مجتبی مرادی*

بندر چابهار در دوره قاجار (۱۲۵۱-۱۳۰۴ شمسی) تحت تأثیر خوانین محلی قرار داشت که در تجارت و امنیت منطقه نقش قابل ملاحظه‌ای ایفا می‌کردند. در مورد نقش خوانین محلی در رویدادهای دوره قاجار پژوهشی مستقل انجام نشده است. با توجه به یافته‌های جدید و اسناد و مدارک نویافته که در آرشیو وزارت امور خارجه ایران و سایت کتابخانه ملی قطر موجود است این پژوهش به بررسی نقش خوانین محلی در تحولات اقتصادی بندر چابهار طی دوره قاجار می‌پردازد.

کلیدواژه‌ها: چابهار، خوانین محلی، تجارت دریایی، انگلیس، قاجار، امنیت اقتصادی، مسقط.

بوشهر پایتخت فرهنگی بنادر و جزایر خلیج فارس در عصر قاجار

(۱۸۵۰-۱۹۲۵ م/۱۳۴۳-۱۳۶۶ ه.ق)

عبدالکریم مشایخی*

بندر بوشهر یکی از مهم‌ترین بنادر تاریخی ایران در خلیج فارس است. کاوش‌های باستان‌شناختی انجام شده در بوشهر گواه بر تأثیرگذاری این بندر در ادوار مهم تاریخی ایران در خلیج فارس از عصر ایلامی تا دوران ساسانیان است. سوای از دوران باستان، بندر بوشهر در دوران قاجار به بندری مهم در معادلات منطقه‌ای و بین‌المللی ایران تبدیل شد که ابعاد اهمیت آن را می‌توان از جنبه‌های گوناگون اقتصادی و فرهنگی بررسی کرد. نکته حائز اهمیت آنکه بوشهر در کنار جایگاه اقتصادی، همواره از جایگاهی فرهنگی نیز برخوردار بوده است؛ به طوری که این بندر را می‌توان در دوران قاجار و به‌ویژه در فاصله سال‌های عصر ناصری تا مشروطیت و جنگ جهانی اول، مروج فرهنگ و دانش در کرانه‌های شمالی و جنوبی خلیج فارس دانست. پژوهش حاضر به روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسناد موجود در آرشیو بنیاد ایران‌شناسی درصدد پاسخ به این سؤال است که بندر بوشهر در دوران قاجار چه نقشی در ترویج فرهنگ و دانش در کرانه‌های شمالی و جنوبی خلیج فارس داشته است؟

نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که در وهله نخست، انتخاب بوشهر به عنوان مرکز حکمرانی کل بنادر و جزایر خلیج فارس و کارگزاری اول بنادر و سپس موقعیت جغرافیایی این بندر در حوزه ارتباط با مناطق هم‌جوار از جمله شبه قاره هندوستان و بمبئی و شرق آفریقا و انگلستان که مرکز اصلی تعاملات دریایی در قرن نوزدهم میلادی بود، نقش مهمی در تأثیرگذاری بر رشد فرهنگ و اندیشه در بوشهر داشته است. علاوه بر این در کنار این موارد می‌توان به تأسیس مدرسه سعادت مظفری در سال ۱۳۱۷ ه.ق و نقش دانش‌آموختگان و معلمان این مدرسه در تأسیس مدارس جدید آموزشی در بحرین، کاظمین، نجف و شهرهای ایرانی مانند بندرعباس، بندرلنگه، بهبهان، اهواز اشاره نمود. همچنین نقش روشنفکران و روزنامه‌نگاران چون لبیب‌الملک شیرازی، مدیر روزنامه

*مدیر بنیاد ایران‌شناسی شعبه بوشهر. رایانامه: bonyadbushehr@gmail.com

مظفری، سید محمدرضا مساوات و محمدرضا اصلاح بوشهری و محمدباقر تنگستانی مدیر نشریه جنوب و علمای صاحب فکر و اندیشه‌ای چون میرزا محمدخان منشی بهادر، برادران سعادت، آیت الله سید عبدالله بلادی بوشهری، میرزا ابوالقاسم ایرانی، احمدخان دریاییگی، معین التجار بوشهری (مؤلف اولین کتاب درباره یکی از جزایر خلیج فارس)، محمدخان سدیدالسلطنه کبابی، الله کرم خان حیات داودی، میرزا حسین معتقد اهرمی در توجه به مقوله فرهنگ در بوشهر اشاره نمود که همه این موارد در کنار هم موجب گردید که بوشهر در دوران قاجار به پایتخت فرهنگی خلیج فارس و بنادر و جزایر آن تبدیل شود.

کلیدواژه‌ها: ایران، خلیج فارس، بندر بوشهر، فرهنگ، مدرسه سعادت، پایتخت فرهنگی.

ریشه‌یابی تلفظ نام «مَکُران»

خوانشی تطبیقی و تحلیلی در چهار منظر

اروپایی، اسلامی، ایرانی و محلی

یاسر ملازنی*

مَکُران به لحاظ قدمت تاریخی، یکی از ایالت‌های جنوب شرقی پهنه سرزمینی ایران بوده است که پیوستگی آن با دریا و همجواری آن با سرحدات شرقی، بر اهمیت آن می‌افزود. امروزه، نام این ناحیه جغرافیایی، بر گستره ساحلی اطلاق می‌گردد که از خلیج سومنیانی در پاکستان تا بشاگرد در ایران، امتداد دارد؛ با این حال، خوانش سابقه تاریخی این ناحیه، گویای آن است که نام مَکُران، بر یک پهنه جغرافیایی گسترده‌تری اطلاق می‌گردید که در شرق تا حوزه سند، در غرب تا کرمان، در جنوب با دریا و در شمال تا سیستان، پیوستگی داشت. اهمیت تاریخی و جغرافیایی مَکُران، به زودی زمینه بازتاب نام آن در گونه‌های مختلف منابع و مراجع تاریخی و جغرافیایی را فراهم کرد. این بازتاب اقا، با آشفته‌گی‌های متعددی رویاروست و تکاپوهای علمی و جغرافیایی در حوزه ایران‌شناسی و مَکُران‌شناسی، تاکنون به یک اجماع جغرافیایی درباره تلفظی یکسان و همسان، نینجامیده است. از جمله این تلفظ‌های گوناگون می‌توان به: «مَکُران»، «مُکُران»، «مَکُران»، «مَکوران» و «مَکُران»، اشاره کرد. در همین راستا، هدف مقاله پیش‌رو آن است تا با طرح چهار منظر اروپایی، اسلامی، ایرانی و محلی، ریشه‌یابی تلفظ مَکُران را به عنوان یک مسأله تاریخی، مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد. سؤال مشخص مقاله این است که، ریشه تاریخی آشفته‌گی در تلفظ نام مَکُران چیست و در نتیجه خوانش و مقابله منظرهای اروپایی، اسلامی، ایرانی و محلی مکران، کدام شکل صحیح تلفظ نام این ناحیه را می‌توان پیشنهاد داد؟ شیوه گردآوری اطلاعات در مقاله پیش‌رو، تلفیقی از مطالعه کتابخانه‌ای و میدانی از جمله: نقشه‌های جغرافیایی، مصاحبه با آگاهان محلی، نوشته‌های جغرافیایی و ادبی، منابع تاریخ‌نگاری و کتیبه‌هاست.

کلیدواژه‌ها: ایران، مَکُران، نام‌های جغرافیایی، منظر اروپایی، منظر اسلامی، منظر ایرانی، منظر محلی.

* دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
yassermollazaei@ut.ac.ir

**اصطلاحات دریانوردی اعراب در اقیانوس هند، قبل از ورود پرتغالی‌ها
بر اساس نسخه خطی: «الفوائد فی اصول البحر والقوائد»
نرگس خاتون میرحسینی***

دریانوردی در دریای فارس و اقیانوس هند همواره در طول تاریخ اهمیت بسیاری داشته و مناسبات مسالمت‌آمیز میان سواحل خلیج فارس با سایر ملل در سواحل هند در مسیر زمان زمینه‌های رشد و گسترش دریانوردی و مبادلات بازرگانی در این آبها را فراهم کرد و بنادر اقیانوس هند و خلیج فارس به مبدأ و مقصد بسیاری از کشتی‌های تجاری تبدیل شد و چندان در تجارت و بازرگانی اهمیت یافت که موجب شد دریانوردان این مناطق از اصطلاحات کشتیرانی و دریانوردی مشترک ویژه‌ای استفاده کنند. کاربرد این کلمات، عبارات و اصطلاحات به نوعی برای بیان، انتقال و تبادل اطلاعات بین دریانوردان بسیار مهم بوده است. این مقاله با ارائه ترجمه اصطلاحات دریانوردی اعراب در اقیانوس هند قبل از ورود پرتغالی‌ها که بر اساس ترجمه انگلیسی نسخه خطی کتاب عربی «الفوائد فی اصول البحر والقوائد» انجام شده است، درصدد است ضمن معرفی و توصیف این اصطلاحات کاربردی، اهمیت آنها را در تعامل بین دریانوردان این منطقه آشکار سازد و به این سؤال پاسخ دهد که چگونه استفاده از این اصطلاحات به مانند یک زبان مشترک نوعی تعامل سازنده و مثبت در بین دریانوردان ایجاد می‌کرده است.

کلیدواژه‌ها: خلیج فارس، اقیانوس هند، دریانوردی، اصطلاحات دریانوردی.

*کارشناسی ارشد مطالعات خلیج فارس، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران.
رایانامه: m.hosseini@ut.ac.ir

دریانوردی بین‌المللی بنادر جنوب ایران در دو سده اخیر با تکیه بر تقویم دریایی، ابزار راهیابی و مسیرهای دریانوردی غلامحسین نظامی*

سابقه دریانوردی در بنادر ایرانی خلیج فارس به چند هزار سال می‌رسد. گستره این دریانوردی به مرور به حوزه آب‌های بین‌المللی اقیانوس هند، یمن و شرق آفریقا رسید. اسناد و منابع تاریخی، بیانگر تلاش همیشگی مردم بومی بنادر و جزایر ایرانی خلیج فارس در ابداع فنون کشتی‌سازی، تقویم دریایی، ابزار راهیابی، شناخت مسیرهای دریایی، موسیقی کار دریا و تجارت دریایی است که نسل به نسل منتقل شده و تکامل یافته است.

ژرف‌نگری در فنون و واژگان فرهنگ دریایی جنوب، نشان دهنده استمرار دانش دریانوردی بومی بین‌المللی است که به‌ویژه در دو سده اخیر به اوج رسید. ابداع تقویم دریایی، ابزار راهیابی و شناخت مسیرهای دریایی و تلفیقی از این سه دانش (رهنامه‌ها)، مهم‌ترین تلاش برای تجارت دریایی بود که در دو سده اخیر شکل منسجمی به خود گرفت و به بسط دریانوردی و تجارت بین‌المللی در کنار ناوگان صنعتی کشورهای خارجی کمک مؤثری کرد.

کلیدواژه‌ها: خلیج فارس، بنادر جنوب، دریانوردی بین‌المللی، تقویم دریایی، ابزار راهیابی، مسیرهای دریایی.

*پست دکتری تاریخ و مدرس دانشگاه‌های بندربوشهر. رایانامه: Nezamih07@gmail.com

شرکت نفت انگلیس و بختیاری

نورالدین نعمتی*

مظفرالدین شاه در سال ۱۳۱۹ ق/ ۱۹۰۱ م. امتیاز انحصاری نفت را به مدت ۶۰ سال به ویلیام ناکس دارسی تبعه انگلیس واگذار کرد. امتیازنامه نفت در ۱۸ ماده تنظیم و ۵ استان شمالی کشور از حوزه قرارداد مستثنی شد. انگلیسی‌ها عملیات اکتشاف در غرب کشور (شمال قصر شیرین) را آغاز کردند. چاه‌های اکتشافی فاقد نفت تجاری بود. آنها عملیات اکتشاف را به مسجد سلیمان که محل قشلاق ایل بختیاری بود منتقل کردند. دولتمردان انگلیسی با درک شرایط منطقه و کشور برای تأمین امنیت عملیات اکتشاف و استخراج با سران حکومت بختیاری وارد مذاکره شدند. پس از مذاکرات طولانی، توافقنامه‌ای در ۶ ماده تنظیم و به امضاء خوانین بختیاری و نمایندگان دارسی رسید. بعد از آن عملیات اکتشاف آغاز شد و شرکت در سال ۱۳۲۵ ق/ ۱۹۰۸ م. در مسجد سلیمان به نفت تجاری دسترسی پیدا کرد. بر اساس توافقنامه شش ماده‌ای شرکت نفت انگلیسی و بختیاری تشکیل گردید. سران بختیاری با مالکیت ۳٪ سهام آن شرکت، با تداوم امنیت عملیات و اکتشاف، استخراج و صدور نفت همکاری با شرکت نفت دچار چالش شد.

این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش است که شرکت نفت انگلیسی و بختیاری چگونه تأسیس شد؟ و فرضیه پژوهش این است که انگلیسی‌ها با توافق شش ماده‌ای با خوانین بختیاری، امنیت اکتشاف و استخراج را تأمین کردند. با دسترسی به نفت تجاری روند اختلافات افزایش یافت و انگلیسی‌ها با حمایت از حکومت مرکزی به تمام امتیازات بختیاری در حوزه نفتی خاتمه دادند.

کلیدواژه‌ها: شرکت نفت، انگلیس، خوانین بختیاری، اکتشاف، استخراج.

«رهبان» و «راهنامگ»

محمدباقر وثوقی*

آموزه‌های دریایی و دریانوردی در ایران دوره اسلامی، کمتر مورد پژوهش و بررسی قرار داشته است. ادبیات دریانوردی در فرهنگ ایران با توجه به پیشینه دراز مدت دریانوردی راه دور به سمت شرق آفریقا و هند و چین، و استمرار آمد و شد ایرانیان در این مسیرها، موضوعی قابل تحقیق در مطالعات تاریخ دریانوردی به شمار می‌رود. ضرورت ثبت اطلاعات دریانوردی جهت انتقال تجربیات از نسلی به نسل دیگر، شرایط لازم را برای تدوین آموزه‌های دریانوردی به صورت متون و منابع نوشتاری فراهم آورد. بررسی متون تاریخی نشان می‌دهد که دانش دریانوردی ایرانیان از طریق متونی که با نام «راهنامگ» مشهور شده بودند به دنیای اسلام منتقل شد. این گونه کتب راهنمای دریایی به موضوعاتی همچون جانمایی بنادر و جزایر، کیفیت گردش ستارگان، بادهای موسمی، فصول دریانوردی، مسیرهای دریایی و نحوه استفاده از وسایل و ابزار موجود در کشتی می‌پرداخت. فراگیری این دانش توسط افرادی صورت می‌گرفت که از آنان با عنوان «راهبان» یا «ربان» و بعدها «معلم» یاد شده است. این افراد از جایگاه خاصی در طبقات اجتماعی دریانوردان برخوردار بودند. دانش دریانوردی طی قرون نخستین اسلامی، با رشد و رونق بازرگانی دریایی راه دور به سمت هندوستان و چین و شرق آفریقا وارد مرحله جدیدی شد. دریانوردان مسلمان با بهره گرفتن از این متون، و با راهنمایی «رهبان» ها خود را به دورترین بنادر شرقی در چین و کره رسانیده و در برخی از بنادر چین ساکن شدند. فنون دریانوردی نیز تحت تأثیر رشد بازرگانی دریایی قرار گرفت و سنت نگارش متون دریایی در جهان اسلام گسترش یافت. این مقاله بر آن است تا با استفاده از منابع تاریخی، به معرفی و شناسایی و کاربرد دو واژه «رهبان» و «راهنامگ» در متون اسلامی و سیر تحول آن در فرهنگ دریانوردی خلیج فارس بپردازد.

کلیدواژه‌ها: رهبان، ربان، رهنامگ، رهمانج، رهنامج، معلم، دریانوردی، مسیرهای دریایی، خلیج فارس.

تأثیر فتح مصر و دره سند بر رونق دریانوردی خلیج فارس در دوره هخامنشیان رحیم ولایتی*

خلیج فارس از گذشته دور بر اساس مدارک مستند مورد توجه بوده است. مهرهای چغامیش و ایلامی، دریانوردی و تجارت دریایی ایرانیان را در خلیج فارس از هزاره سوم ق.م اثبات می‌کند. همچنین لوح‌های بابلی، جزئیات دریانوردی و کشتیرانی دو مرکز بزرگ سیاسی اقتصادی یعنی بابل و ایلام در خلیج فارس را بیان می‌کنند. ساخت کاخ‌های کوروش در ساحل خلیج فارس برای اهداف سیادت دریایی در این منطقه بود. فتح دو ساتراپی مصر و بخشی از هند و دره سند باعث رونق دریانوردی خلیج فارس شد؛ چرا که حمل کالا و مسافر و انتقال ارتش هخامنشی به آن دو سرزمین فتح شده از طریق دریا مورد توجه قرار گرفت. به همین دلیل حفر کانال سوئز در مصر به عنوان بزرگ‌ترین پروژه دوره داریوش اجرایی شد. در ساتراپی هند استفاده از رودخانه سند باعث رونق دریانوردی در خلیج فارس شد.

کلیدواژه‌ها: هخامنشیان، مصر، داریوش، کانال سوئز، دره سند.

بررسی درباره ریشه‌شناسی جُنگ (Jūng)

Yihao QIU*

From the latter half of the 13th century onward, a term specifically referring to “Chinese sailboat”—namely Jūng – began to appear in the travel accounts left by the foreign travelers who had arrived in China by sea or had journeyed along the eastern Indian Ocean. This term was first recorded by historians of the Ilkhanate and was later transmitted to Europe through Persian-speaking sailors navigating through the Indian Ocean and Red Sea.

Scholars generally agree that Jūng is a loanword from Chinese; however, its precise etymology remains a subject of debate. This brief essay seeks to offer a preliminary investigation of this issue. By establishing that Jūng served as a specific designation for Chinese sailboats in Persian-Arabic sources from the 13th century onward, we can trace references to these vessels in historical records. This, in turn, enables us to reassess the scope of their activities and historical significance during that period.

* Department of History, Fudan University, Shanghai.
kafka_qiuyihao@yahoo.com

Jean Aubin's research on the garmsīrāt of Fārs and the Persian Golf Pioneering contribution to "connected history"

Denise Aigle*

Historien de l'histoire de l'Iran, le regretté Jean Aubin, décédé le 17 janvier 1998, fut le premier en France à s'intéresser aux régions méridionales du Fārs et aux îles du golfe Persique. Il consacra son premier article l'histoire des princes d'Ormuz du XIIIe au XVe siècle, à une époque où peu de sources sur le golfe Persique étaient accessibles. Il publia cette première recherche dans le Journal asiatique en 1953. Par la suite, son intérêt pour Ormuz lui fit découvrir la richesse que les sources portugaises, confrontées aux sources islamiques, pouvait procurer à la connaissance de l'histoire du golfe Persique et de l'océan Indien.

Par ailleurs, au cours de ses longs séjours en Iran, Jean Aubin avait constaté la diversité des paysages qui composent le pays. Il avait pris conscience que les variations du paysage géologique et végétal avaient un impact sur la vie économique et sociale régionale. Les particularismes géographiques jouaient également un rôle en cas de conflits armés. Les Iraniens sont attachés à leur patrie régionale disait-il. Sa prédilection pour aborder l'histoire de l'Iran selon une démarche régionale s'orienta en premier lieu sur les garmsīrāt du Fārs. En 1955, il publia dans le Journal asiatique un article (« Références pour Lār médiévale »), lui aussi pionnier à cette époque.

Dans ces deux publications de jeunesse, Jean Aubin avait moins de trente ans, il a donné l'orientation de ses recherches futures. Il fut à la fois un historien persuadé que seule l'histoire locale était le cadre naturel qui permettait de mesurer la cohésion des forces sociales. Mais il fut aussi un historien des grands espaces écrivant, dans l'introduction de son article sur les princes d'Ormuz, qu'il serait nécessaire d'étendre les enquêtes aux

* Professor Emerita at École Pratique des Hautes Études (EPHE).
Denise. aigle @cnrs.fr

échelles de l'Inde méridionale à la Mer Rouge. Les activités maritimes et commerciales des villes du golfe Persique avaient eu pour conséquence la formation d'une diaspora iranienne importante dans l'océan Indien. Cette question a très tôt retenu l'attention de Jean Aubin qui a laissé plusieurs écrits sur les Bahmanides en Inde et les communautés persanes installées dans le Siam.

L'objectif de cette communication est de présenter la démarche méthodologique utilisée par Jean Aubin dans ses recherches sur les grands espaces sur lesquels s'ouvrent les garmsīrāt du Fārs et les îles du golfe Persique. Le savoir orientaliste, qui avait généralement caractérisé celui des historiens de l'Islam, acquit grâce à Jean Aubin une dimension internationale.

Jean Aubin's research on the *garmsīrāt* of Fārs and the Persian Gulf Pioneering contribution to "connected history"

Denise Aigle

A historian of the history of Iran, the late Jean Aubin, who died on January 17, 1998, was the first in France to take an interest in the southern regions of the Fārs and the islands of the Persian Gulf. His first article was devoted to the history of the Princes of Hormuz from the 13th to the 15th century, at a time when few sources on the Persian Gulf were available. He published this initial research in the *Journal asiatique* in 1953. Subsequently, his interest in Hormuz led him to discover the wealth that Portuguese sources, compared with Islamic sources, could provide to our knowledge of the history of the Persian Gulf and the Indian Ocean.

Moreover, during his long stays in Iran, Jean Aubin had observed the diversity of the country's landscapes. He realized that variations in geology and vegetation had an impact on regional economic and social life. Geographical particularities also played a role in armed conflicts. Iranians are attached to their "regional homeland," he said. His predilection for approaching the history of Iran from a regional perspective was directed first and foremost at the *garmsīrāt* of the Fārs. In 1955, he published an article ("References for Medieval Lār") in the *Journal asiatique*, also pioneering at the time.

In these two early publications - Jean Aubin was less than thirty years old - he set the direction for his future research. He was both a historian convinced that only local history provided the natural framework for measuring the cohesion of social forces. But he was also a historian of open spaces, writing in the introduction to his article on the Princes of Hormuz that it would be necessary to extend investigations to the scales from southern India to the Red Sea. The maritime and commercial activities of the cities of the Persian Gulf had resulted in the formation of a

sizeable Iranian diaspora in the Indian Ocean. This issue caught the attention of Jean Aubin, who wrote articles on the Bahmanids in India and the Persian communities in Siam.

The aim of this paper is to present the methodological approach used by Jean Aubin in his research on the great spaces opened up by the *garmsīrāt* of the *Fārs* and the islands of the Persian Gulf. Orientalist knowledge, which had generally characterized that of historians of Islam, acquired an international dimension thanks to Jean Aubin.